Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

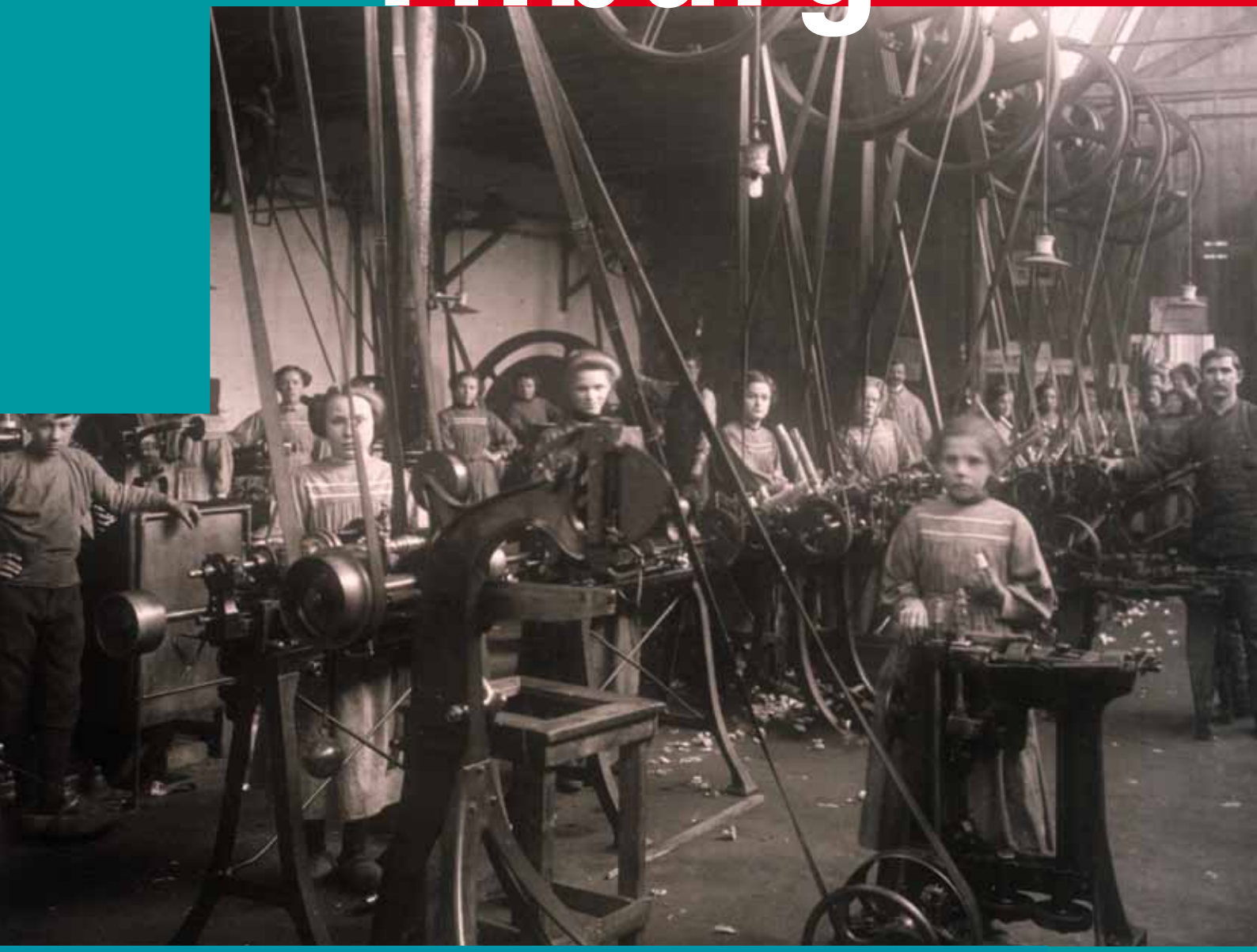

Strohulzenfabriek Catalonië

Tilburgse slotenmaker in Parijs

Coba Pulskens

De kaart van Diederik Zijnen 1760

De soldaat en de brigadist

Jaargang 29
december 2011
nummer
3

€ 4,95

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 29, nr. 3
december 2011

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie),
Henk van Doremalen,
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 14,50
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (€ 4,95)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
'abonnement 2012'

Omslagfoto:
Capsules stanzerij van
de Capsulefabriek Catalonië, ca. 1916 (Part. coll.)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

Scherven brengen niet altijd geluk. In Tilburg is dan ook meer dan veertig jaar een zogeheten strohulzenfabriek in bedrijf geweest. Aan de *Tilburgsche Stroohulzenfabriek 'Catalonië'*, die hulzen van roggestro produceerde om glazen flessen tegen breuk te beschermen, is de eerste bijdrage in dit nummer van tijdschrift *Tilburg* gewijd. Maar ook de andere bezigheden van oprichter Henri Verbunt komen aan bod in het artikel van Joop van Diessen, Johan Soetens en Rob van Putten.
De overige verhalen in deze editie van *Tilburg* behandelen een 'mysterieuze' Tilburgse slotenmaker die in Frankrijk actief was en de tragische lotgevallen van de Tilburgse broers Jan en Bart Beekmans. De bekende verzetsheldin Coba Pulskens en de manier waarop wij haar tegenwoordig herdenken, worden onder de loep genomen in een volgende bijdrage. En auteur Hans van Dijk behandelt de kaart die Diederik Zijnen eeuwen geleden van Tilburg tekende en waar nog niet zo lang geleden een boek over verscheen.
De redactie van *Tilburg* en het bestuur van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed wensen u behalve veel leesplezier ook prettige kerstdagen en een goede jaarwisseling. Tot volgend jaar.

De redactie

Inhoud

71 **Joop van Diessen, Johan Soetens en Rob van Putten:**
Over miswijn, strohulzen en glasverpakkingen. Henri Verbunt en 'Catalonië'

76 **Frans Goris:**
Joseph Botterman, een Tilburgse slotenmaker in Parijs?

80 **Sander van Bladel:**
De soldaat en de brigadist. Het levensverhaal van Jan en Bart Beekmans

84 **Petra Robben:**
Lieu de mémoire. Coba Pulskens

91 **Hans van Dijk:**
Lezen met Zijnen. De manuscriptkaart van Diederik Zijnen als instrument bij het lezen van landschappen

98 **Tilburg kort**
Tilburg signalement LXXI
Ik geloof dat hij Hans heette
Marietje Kessels:het onomstotelijke bewijs?
Koningswei, van villapark tot volkswijk
Mission: Tilburg-Cariben. Peerke Donders Paviljoen
Architectuurgids Midden-Brabant
Herbestemming van industriële gebouwen in Tilburg

Over miswijn, strohulzen en glasverpakkingen

Henri Verbunt en 'Catalonië'

Joop van Diessen, Johan Soetens en Rob van Putten*

** Joop van Diessen was van 1972 tot 1993 directeur van Flessenhandel 'Catalonië'. Johan Soetens was tot 1996 commercieel directeur van de Vereenigde Glasfabrieken te Schiedam. Hij is redacteur van het tijdschrift 'De Oude Flesch'. Verder schreef hij enkele boeken over glas als verpakkingsmateriaal. Rob van Putten is redacteur van dit tijdschrift.*

Hulzen van roggestro zijn eeuwenlang gebruikt om glazen flessen te beschermen tegen breuk. Aanvankelijk was de vervaardiging van strohulzen een vorm van huisnijverheid. Omstreeks 1900 kwam de fabrieksmatige productie op gang. Ook in Tilburg is een strohulzenfabriek meer dan veertig jaar actief geweest. Dit artikel beschrijft niet alleen de geschiedenis van de Tilburgsche Stroohulzenfabriek 'Catalonië', het belicht ook de overige zakelijke activiteiten van de oprichter, Henri Verbunt.

Strohulzen

Al omstreeks 1600 werden in Duitsland in de omgeving van Osnabrück strohulzen gemaakt.

Op de arme zandgronden, waar veel rogge werd verbouwd, was de vervaardiging van strohulzen gedurende lange tijd een vorm van huisnijverheid die de boeren wat extra inkomsten verschafte. Ook in het noorden van België en in Noord-Brabant werden overal thuis strohulzen gemaakt. Handelaren kochten de hulzen op en verkochten ze vervolgens weer door aan brouwerijen en wijnhandelaren. Vaak kregen de boeren van de handelaren eenvoudige stro-naaimachines in bruikleen.

Vrijwel alle Nederlandse strohulzenfabrieken waren gevestigd in Noord-Brabant. Dat was niet alleen omdat daar veel roggestro beschikbaar was, maar ook omdat er geen concurrerende strokartonindustrie bestond, zoals in Groningen. Door het gebruik van golfkarton als verpakkingsmateriaal kwam er rond 1950 een einde aan deze bijzondere tak van industrie.

Rechts het atelier van kerkelijke kunst van Verbunt in de Gasthuisstraat, omstreeks 1920. (Coll. RAT)

Strohulzenfabriek 'Catalonië'

In 1899 kreeg wijnhandelaar Henri Verbunt een vergunning voor het oprichten van een strohulzenfabriek op een braakliggend stuk grond aan de Stedekestraat. Architect F.C. de Beer maakte het ontwerp, en aannemer Mathieu Kuijpers bouwde de fabriek voor de som van 5.570 gulden. Voor de aandrijving van de machines zorgde een gasmotor van 5 pk. De naam van het bedrijf, 'Catalonië,' ontleende Verbunt aan de streek rond Barcelona, waar veel kurkeiken waren aangeplant, en waarvandaan hij zijn kurken betrok. De zaken verliepen voorspoedig, want al in 1901 was een uitbreiding van de fabriek noodzakelijk.

De strohulzen werden gemaakt op speciaal ontworpen naaimachines, die van een hoeveelheid roggestro een matje naaiden, dat vervolgens werd dubbelgevouwen en samengebonden tot een huls. Later kwamen er rondnaaimachines op de markt, die in één keer een huls konden maken. In de fabriek, in de volksmond 'de strooikeet' genoemd, werkten voornamelijk vrouwen en meisjes en jonge jongens, die niet meer leerplichtig waren, maar nog te jong om in de textielfabrieken te mogen werken. Per uur konden ongeveer 110 tot 130 hulzen gemaakt worden. Het loon bedroeg 5 à 6 gulden per week.

Kurken, capsules en flessen

In 1904 begon Verbunt ook met de productie van kurken, en twee jaar later richtte hij een werkplaats in met een gasmotor van 16 pk 'tot het schilderen en afwerken van capsules'. Deze capsules waren aanvankelijk van lood, later van aluminium. In 1908 werd achter de bestaande fabriek een aparte capsulefabriek gebouwd, eveneens een ontwerp van F.C. de Beer. Kort daarna begon Verbunt ook op bescheiden schaal met de handel in verpakkingsglas, dat hij

Henri Verbunt (1868-1937), directeur van Catalonië. Foto 1924. (Part. coll.)

betrok van glasfabrieken in Leerdam en Schiedam. Zodoende was hij in staat om een compleet assortiment aan verpakkingsmaterialen aan te bieden.

Miswijn, hooi en oliën en vetten

Henri Verbunt was een man die overal handel in zag. Door de verkoop van miswijn had hij een goede relatie opgebouwd met de geestelijkheid. Behalve miswijn kon hij ook andere artikelen leveren, en zodoende ontstond er een atelier in kerkelijke kunst, cibories, gewaden, vaandels, beelden en kerkmeubelen. Veel artikelen werden vervaardigd in eigen atelier. De toonzaal, met een atelier op de eerste verdieping, stond aan de Gasthuisstraat 64, naast de in 1956 gesloopte 'Paterskerk'. In 1913 werd Verbunt de pauselijke onderscheiding *Pro Ecclesia et Pontifice* verleend. Zijn handel in miswijn en kerkelijk kunst zal daarbij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld.

Bij de fabricage van strohulzen ontstonden grote hoeveelheden afvalstro. Verbunt verkocht dit aan de toen alomtegenwoordige paardenstallen, en hij kon natuurlijk ook meteen hooi en bolkaf leveren, en turfmolm. Deze activiteiten vonden plaats onder de noemer Fouragehandel 'Catalonië'.

Interieur van het atelier van kerkelijke kunst van Verbunt in de Gasthuisstraat, omstreeks 1920. (Part. coll.)

Na 1920 moet Verbunt ook begonnen zijn met de handel in oliën en vetten en benzine. De opslagtanks lagen aan de Fraterstraat, nabij de spoorlijn. Deze handel bleef echter bescheiden, en is na de Tweede Wereldoorlog gestaakt.

De Eerste Wereldoorlog

In augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Tilburg en omliggende dorpen moesten plotseling onderdak bieden aan 20.000 gemobiliseerde militairen. Ongeveer de helft daarvan werd ondergebracht in Tilburg, dat toen circa 56.000 inwoners telde. Al spoedig kwamen er ook nog enkele duizenden Belgische vluchtelingen bij. De militairen werden vooral gehuisvest in scholen, patronaten en fabrieksgebouwen. Circa 500 van hen werden tijdelijk ondergebracht in de gebouwen van Catalonië. Vanzelfsprekend op strozakken.

Voor de noodlijdende inwoners van Antwerpen en omliggende plaatsen bakten de Tilburgse bakkers in 1916 enige tijd brood. Dit brood werd kennelijk via het bedrijf van Verbunt gedistribueerd. Enkele bewaard gebleven enveloppen uit België, geadresseerd aan 'broodfabriek Catalonië', getuigen daar nog van. Voorzitter van het comité voor de opvang van de Belgische vluchtelingen was Frans Verbunt, de broer van Henri. Mogelijk heeft Frans een rol gespeeld bij de levering van brood aan Antwerpen e.o.

Schaarste aan stro

Eind 1914 bleek dat de uitvoer van strohulzen vanuit Noord-Brabant naar Engeland, een belangrijke afnemer van strohulzen, sinds het uitbreken van de oorlog sterk was verminderd. Het vermoeden bestond dat naar Engeland uitgeweken Belgische vluchtelingen daar de strohulzenfabricage ter hand genomen hadden.

Ofschoon ons land tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal was, had de Nederlandse economie gaandeweg steeds meer te lijden van de oorlogsomstandigheden. Ook de strohulzenindustrie ondervond problemen, zowel door een exportbeperking naar Engeland, als door een schaarste aan stro. Vanwege die schaarste overwoog de minister van Landbouw in juli 1917 maatregelen om het opdrijven van de prijs van stro door opkopers tegen te gaan. En in oktober van dat jaar meldden diverse kranten dat de uitvoer van strohulzen geheel zou worden stopgezet, aangezien het stro nodig was voor het vee. Door het stopzetten van de strohulzenfabrieken zouden ongeveer 4000 arbeiders hun baan verliezen. In 1918 was het tekort aan stro zo nijpend, dat de provincie Noord-Brabant vijf miljoen kilo voerstro (haverstro) en vijf miljoen kilo ligstro (roggestro) moest leveren aan het Nederlandse leger. Indien dat niet vrijwillig gebeurde, zou tot vordering worden overgegaan, aldus de *Tilburgsche Courant* van 19 oktober 1918.

Brand

Door het warmlopen van een as in de perserij brak op maandag 11 december 1916 kort na het middaguur brand uit bij Catalonië. Het vuur werd geblust

Reclame van Catalonië, begin 20e eeuw. (Part. coll.)

met zes stralen vanaf drie nabijgelegen brandkranen. Bij de brand ging de hele voorraad stro en hulzen in vlammen op. De fabriek en de kantoren bleven echter, behoudens rook- en waterschade, gespaard. Het *Algemeen Handelsblad* van 12 december wist nog te melden dat door deze brand tachtig arbeiders zonder werk waren geraakt. Al op 22 januari 1917 komt er een vergunning voor de herbouw van het stropakhuis, en opnieuw was F.C. de Beer de architect.

Eerste Nederlandsche Papiergaren Industrie

Het verspinnen van stroken papier tot garen en het maken van papierweefsels was vanaf de zeventiende eeuw in Japan tot ontwikkeling gekomen. De industriele productie van papiergaren begon pas aan het eind van de negentiende eeuw in Duitsland.
Door een tekort aan jute, dat gebruikt werd als bindtouw voor de strohulzen, besloot Verbunt ook papiergaren te maken. In juni 1917 kreeg hij daarvoor een hinderwetvergunning.
De papiergarenspinnerij werd gevestigd in de leeggekomen capsulefabriek, want de fabricage van kurken en capsules was inmiddels overgedragen aan de Schiedamse familie Van der Toorn die de activiteiten voortzette onder de firmanamen 'Capsulefabriek Holland' en 'Kurkenfabriek Schiedam'. Verbunt bleef overigens wel kurken en capsules leveren.
Verbunt stelde per 1 mei 1917 Johann Joseph Peter Brüll voor een periode van vijf jaar aan als directeur van de papiergarenspinnerij. Deze Johann Brüll was afkomstig uit Eupen (België). Voordat hij bij Verbunt in dienst trad was hij leraar aan de Tilburgse Ambachts- en Industrieschool. Brüll werd later in Tilburg een bekende dessinateur (ontwerper van textielpatronen).
Waarschijnlijk is er bij de *Eerste Nederlandsche Papiergaren Industrie* slechts gedurende korte tijd papiergaren geproduceerd, want al in oktober 1917 vraagt Verbunt een vergunning aan om de papiergarenfabriek uit te mogen breiden met twaalf elektromotoren. De schaarste aan jute had blijkbaar niet lang geduurd, want zoals uit andere bronnen blijkt dienden deze motoren voor de aandrijving van twaalf getouwen, waarmee Verbunt jute ging weven. Dit werd *Textiel Industrie H.J.M. Verbunt*.

Transport van strohulzen, 'Tilburgsche Stroohulzenfabriek' Catalonië, Stedekestraat, 1916. (Part. coll.)

Textiel Industrie Verbunt W. Broekman

In juni 1922 wordt de juteweverij openbaar verkocht. Tot de koop behoorden twaalf elektrisch aangedreven weefgetouwen, twee handgetouwen, garenbomen, kammen en rieten, een scheermachine, een opboommachine, een klossenspoel-, een kruisspoel- en een copspoelmachine, vijf twijnmachines, diverse elektromotoren, diverse machines voor de papierindustrie, en grote hoeveelheden papier en papiergaren.
Voor een bedrag van 11.500 gulden koopt Wilhelmus Antonius Franciscus Broekman het fabrieksgebouw met drogerij, ketelhuis, loods, stalling, tuigkamer, erf en open terrein aan de Stedekestraat. Bij het ketelhuis hoorde ook nog een locomobiel (een verrijdbare stoommachine). Voor diverse machinerieën, voorraden en grondstoffen moest Broekman nog eens 5379 gulden neertellen. Omdat Broekman eigenaar geworden was van een deel van het perceel van Verbunt, was in de koopovereenkomst een recht van uitweg door Verbunt van en naar de Stedekestraat opgenomen.
Broekman zette de juteweverij van Verbunt voort onder de naam *Textiel Industrie Verbunt W. Broekman*, Stedekestraat 46. Commerciële overwegingen zullen ongetwijfeld een rol gespeeld hebben bij het handhaven van de naam Verbunt. Volgens het Handelsregister is dit bedrijf in 1955 opgeheven. Daarna was er machinefabriek Vos gevestigd. Het gebouw is inmiddels gesloopt.

Verkoop van 'Catalonië'

Henri Verbunt stierf kinderloos op 27 december 1937. Zijn echtgenote was al in 1928 overleden.
De erfgenamen voelden er niet zo veel voor om het

De flessenhandel Catalonië begin 20e eeuw. Verpakken van vermouth- en bourgogneflessen en haring- en conservenpotten. (Part. coll.)

samenraapsel van bedrijfjes, die onder de naam 'Catalonië' opereerden, over te nemen. Zij verkochten de onderneming aan Harrie van Diessen, die al sinds 1920 procuratiehouder was bij 'Catalonië'. Wel wilde de familie Verbunt de zeer winstgevende flessenhandel buiten de overeenkomst houden, maar dat werd verhinderd door de directeur van de *Vereenigde Glasfabrieken* te Schiedam, die in de loop der jaren een zeer goede relatie had opgebouwd met Van Diessen. De wijnhandel en de handel in kerkelijke kunst kwamen in het bezit van de firma J.A. Verbunt.

Reclame van Catalonië, begin 20e eeuw. (Part. coll.)

Tweede Wereldoorlog

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog moest op last van het Nederlandse leger de benzinevoorraad van 'Catalonië' vernietigd worden door het in brand te steken. Dit om te voorkomen dat de benzine in Duitse handen zou vallen. Harrie van Diessen wist de militairen ervan te overtuigen dat een benzinebrand in het centrum van Tilburg een groot gevaar zou opleveren. Men besloot daarop, de benzine onklaar te maken door er suiker in te doen. Van Diessen maakte toen van de nood een deugd, door de aldus vervuilde benzine in kleine flesjes te verkopen als aanstekerbenzine. De flesjes had hij zelf, en de etiketten werden gedrukt in een steendrukkerij, die Van Diessen kort daarvoor gekocht had. Tijdens de bezetting werd Van Diessen herhaalde malen door de Duitsers onder druk gezet om voldoende strohulzen te produceren. Deze gingen naar Duitsland als verpakking voor bierflessen. Rond D-Day, juni 1944, ging het gerucht dat de hulzen bestemd waren om er granaten in te vervoeren, en daarom werden diverse strohulzenfabrieken door de Ondergrondse in brand gestoken. Om te voorkomen dat dat 'Catalonië' ook zou overkomen, werd de fabriek op last van de Duitsers bewaakt door gewapende 'Landwachters' (een paramilitaire organisatie, bestaande uit collaborateurs).

Productie van loden capsules bij Catalonië, 1924. Linksachter staat Henri Verbunt. (Part. coll.)

Van flessenhandel naar glasverpakkingen

Al vanaf het eind van de jaren dertig werd stro steeds meer vervangen door golfkarton als verpakkingsmateriaal. Bovendien werd het door het toegenomen gebruik van landbouwmachines steeds moeilijker om aan lange strohalmen te komen. In 1944 werd de

productie van strohulzen bij 'Catalonië' gestaakt. Tot 1951 betrokken enkele Schiedamse distilleerderijen echter nog strohulzen van 'Catalonië', dat de hulzen betrok van een nog in bedrijf zijnde strohulzenfabriek.
Na de Tweede Wereldoorlog werd ook de handel in olie en benzine gestaakt, en de foeragehandel beëindigd. Harrie van Diessen ging zich nu volledig toeleggen op de flessenhandel. Afnemers waren naast wijnhandelaren onder meer melkfabrieken, kleine bierbrouwerijen en limonadefabriekjes. Ook Loda in Breda, dat bleekwater en afwasmiddel ('Lodaline') leverde, was een grote klant. Later kwam de nadruk meer te liggen op wegwerpglas voor de conservenindustrie. De grote wijnimporteurs, die niet alleen zelf wijn, maar ook port en sherry bottelden, bleven door de jaren heen een belangrijke klant.
In 1947 kwam Harrie's zoon Joop als 19-jarige werken in het bedrijf van zijn vader. In 1972 werd Joop medevennoot, en in 1979, na het overlijden van Harrie, daags na zijn 80e verjaardag, enig eigenaar. De vennootschap onder firma werd in 1980 omgezet in een besloten vennootschap: *Flessenhandel 'Catalonië' B.V.* In 1993 nemen de beide zoons van Joop, Harrie en Joop, de B.V. over, en veranderden de naam van het bedrijf in *Catalonië Glasverpakkingen B.V.* Het is nog steeds een bloeiend bedrijf, dat zich naast het leveren van grote partijen heeft gespecialiseerd in serviceverlening aan kleine afnemers.

Productie van strokarton bij Catalonië, 1924. (part. coll.)

De familie Verbunt

Al in de zestiende en zeventiende eeuw was de familie Verbunth (toen nog met 'th') in Tilburg actief als 'fabriqeur van lakenen'.

Een van de nazaten Verbunt, Franciscus, was getrouwd met de dochter van een bierbrouwer in Bergeijk. Diens zoon, Josephus Antonius (1823-1878), begint in 1844 in Tilburg een tabakskerverij. Daarnaast handelde hij ook in wijn en gedestilleerd, dat geleidelijk aan zijn voornaamste activiteit zou worden. Na het overlijden van Josephus Antonius in 1878 werd de onderneming voortgezet door diens weduwe, Maria Theresia Janssen (1826-1885). Al spoedig traden ook de vier zoons toe tot het bedrijf: Frans (Franciscus J.J.B.; 1856-1924), Stan (Stanislaus H.J.M.; 1860-1920), Henri (Henricus J.M.; 1868-1937) en Bernard (Bernardus J.M.; 1871-1940).

In 1893 besloten de broers uit elkaar te gaan. Frans stichtte de firma Frans Verbunt & Co., die zich ging specialiseren in gedistilleerd. Frans zou in 1909 ook een van de oprichters worden van metaaldraadlampenfabriek 'Volt'. Stan en Bernard bleven in het moederbedrijf, dat zich naast de handel in wijn, likeur en gedestilleerd ook bezighield met de fabricage van snuif(tabak). Al in 1882 had de firma Verbunt een vergunning gekregen voor het plaatsen van een stoommachine voor het raspen van snuif.

In 1909 werd de vennootschap J.A. Verbunt ontbonden. Stan nam de snuiffabriek over, alle overige activiteiten werden voortgezet door Bernard, die toen het alleenrecht kreeg om de firmanaam J.A. Verbunt te voeren. Bernard trok later Willem Bijvoet aan als compagnon, en samen wisten zij het bedrijf tot grote bloei te brengen.

Dat de handel de broers Verbunt geen windeieren gelegd had, blijkt uit het kohier van de Hoofdelijke Omslag uit 1902, dat een schatting geeft van het inkomen. Alle vier behoorden zij tot de honderd rijkste ingezetenen van Tilburg.

Henri Verbunt, de hoofdpersoon in dit artikel, trouwde in 1890 met Petronella C.J. van Dijk (Terheijden 1863-Tilburg 1928). Henri ging zich onder de firmanaam H. Verbunt van Dijk vanaf 1893 specialiseren in de handel in miswijn, die hij zelf bottelde.

Henri Verbunt woonde aanvankelijk in de Nieuwlandstraat 5, maar in 1902 verhuisde hij naar Heuvel N 298, thans Heuvelring 100. Dit herenhuis in eclectische stijl, op de hoek met de Veemarktstraat, werd omstreeks 1890 voor wollenstoffenfabrikant F. Mutsaerts gebouwd naar een ontwerp van architect A.J. Blomjous. Achter dit huis liet Verbunt in 1909 door architect F.C. de Beer in dezelfde stijl een koetshuis met paardenstal bouwen. Rond 1930 moet Verbunt verhuisd zijn naar Heuvel 39a (nu Heuvel 30).

De firma's Frans Verbunt & Co en J.A. Verbunt werden in 1967 samengevoegd, en in 1971 werd het bedrijf onderdeel van Douwe Egberts. In 1986 werd United Distillers de nieuwe eigenaar, die in 1990 Verbunt Wijnkopers weer afstootte. De vijfde generatie Verbunt zette de wijnhandel voort in het vroegere woonhuis van Henri aan de Heuvel. In 2010 werden de banden met de familie Verbunt verbroken; Frans Verbunt jr. verkocht toen Verbunt Wijnkopers aan Salentein Holding van zakenman Meindert Pon.

Joseph Botterman, een Tilburgse slotenmaker in Parijs?

Frans Goris*

* Frans Goris (Moergestel 1946) studeerde, na de Bisschoppelijke Kweekschool, MO-B Nederlands en Pedagogiek aan de Katholieke Leergangen. Hij was werkzaam als docent Nederlands en later als adviseur inzake taalonderwijs. Hij publiceert in De Kleine Meijerij, in het bijzonder over Moergestel. Maakt echter graag een uitstapje.

Wie was *Joseph Botterman(n) uit Tilbourg*, die rond 1780 in Parijs vermeld werd als auteur van een publicatie over de kunst van het slotenmaken? Een pseudoniem voor koning Lodewijk XVI? Een 17e-eeuwse Amsterdammer? Een Duitser misschien? Of toch gewoon een rasechte Tilburger? Hieronder een poging de zaak te ontraadselen.

Inleiding

Een zekere *Joseph Botterman, uit Tilbourg in het Land van Osterwick*, publiceerde in 1780 een klein standaardwerk over de kunst van het sloten maken. De verlichte Parijzenaars vonden dit S*upplément à l'art du serrurier*[1] zo bijzonder dat het een jaar later al werd heruitgegeven en wel in het formaat van de *Cahiers des Arts*. Zeer uitzonderlijk omdat dit formaat eigenlijk alleen gebruikt mocht worden door de leden van de Académie Royale des Sciences de Paris.

De aanleiding voor het schrijven van dit onder slotenmakers spraakmakend werkje zou liggen in een mislukte poging van Joseph om deel te nemen aan de Franse wedstrijd voor slotenmakers in juni 1779. De organisatie wilde een slot laten ontwikkelen waarbij

Beytrag
zu der
Kunst des Schlössers,
oder
Versuch
über
die hieroglyphische Kunstschlösserwerke,
welche besonders dazu angewandt werden, um die Wirkung der besten gewöhnlichen Schlösser abzuändern.
Aufgesetzt
durch
Joseph Botterman,
von Tilburg, im Lande Osterwick.
Ein Werk, das aus dem Holländischen ins Französische übersetzt, und allen verfänglichen Schlössern nützlich ist;
bekannt gemacht
durch
Herrn Jenatzy,
von der physikalischen Gesellschaft zu Pfalzdorf.
Mit einer Kupfertafel.
Aus Deutsche übersetzet.
Berlin und Leipzig, bey Friedrich Oehmigke. 1790.

Titelblad van de Duitse vertaling van het boek van Joseph Bottermans uit 1790.

je niet meer zo snel met valse sleutels, een hardnekkig veiligheidsprobleem in die tijd, binnen kon komen. Alleen de eigenaar van het slot zou nog in staat moeten zijn om de deur te openen. Door tegenslag was het Joseph echter niet gelukt zijn nieuwe slot op tijd in te leveren. Toen hij het had willen inzenden, bleken namelijk verschillende onderdelen ontvreemd te zijn. Omdat de inzendtermijn was verstreken, werd dan ook zijn in het Frans vertaalde toelichting, met de technische tekeningen, door de jury ongelezen teruggezonden.

Het door hem ontwikkelde speciale combinatieslot heeft Joseph later nog wel, in complete staat, kunnen presenteren in de Parijse salon van M. de Blancherie. Het was, mogelijk niet toevallig, in diezelfde salon dat de beroemde Tilburgse miniatuurschilder Gerard van Spaendonck in die jaren zijn kunstwerken exposeerde. Ook diens broer Cornelis was toen al in Parijs actief. De stad had blijkbaar al een grote aantrekkingskracht op Tilburgers met ambities. Hoorde onze Joseph Botterman bij die Tilburgers?

Josephs vondst

Naar Josephs stellige overtuiging is zijn slot het enige combinatieslot[2] van dat moment dat ook geschikt is voor deuren. Het is namelijk aan beide zijden van de deur te openen. Een andere belangrijke vondst is volgens hem de code waarmee het slot geopend kon worden. Hij had hiervoor namelijk niet gekozen voor cijfers of letters maar voor miniatuurafbeeldingen van het Franse kaartspel Quadrille. Zo konden volgens hem ook analfabeten een door henzelf te maken én aan te passen code makkelijk van buiten leren. Theoretisch zouden er dan toch nog meer dan 100.000.000 combinaties mogelijk zijn.

La Gazette d'agriculture vindt het slot in 1779 dan ook bijzonder interessant voor de boeren. Als iemand de geheime code toch eens mocht hebben afgekeken, dan kan de boer deze geheel zelfstandig wijzigen. Een (dure) slotenmaker hoeft hij dan niet meer over te laten komen.

De *Journal de Littérature des Sciences et des Arts* schrijft hetzelfde jaar: *'De heer Bottermann, gezelslotenmaker, wonend in Parijs bij de heer Dieg, draaier*[3]*, tussen de twee Barrières Sainte-Anne, Rue Poissonière, heeft voor een particulier en onder diens ogen een combinatieslot gemaakt bedoeld om als slot voor een hek tussen twee tuinen te dienen. Hij durft te stellen dat dit mechaniek alle voordelen van goede*

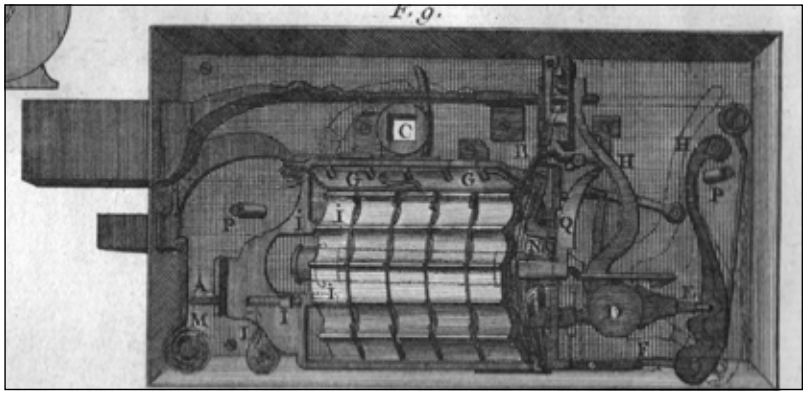

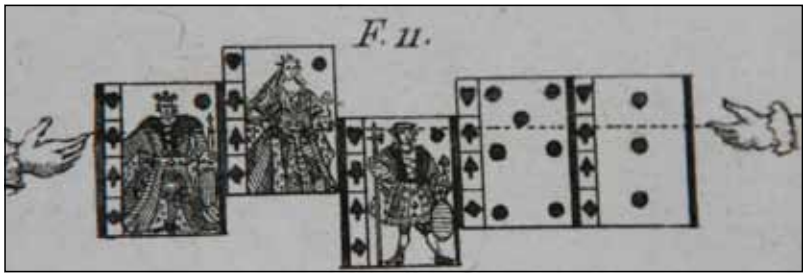

Boven het slot van Joseph Botterman en onder kaarten in miniatuur voor het combinatieslot. Afbeeldingen uit het 'Supplément à l'art du serrurier' door Joseph Botterman, 1780.

veiligheidssloten in zich verenigt. Het slot heeft geen sleutel nodig; behalve na het tweemaal doordraaien, gaat het blijvend open en dicht zonder dat men meer dan één hand nodig heeft. Men hoeft er niet eens naar te kijken. […] *De heer Botterman biedt aan soortgelijke sloten te maken en zelfs sloten op andere principes voor het gewone gebruik in appartementen, voor inrijpoorten, tuinhekken, kamertjes, koffers en kasten. Zijn sloten zullen niet duurder zijn voor de gebruikers dan de betere veiligheidssloten. Om ze te plaatsen is het (ook) niet nodig het hout van de deuren verder uit te snijden dan bij normale sloten.'*

Dit kleine berichtje nu is voor onze bewijsvoering van bijzonder belang. Het toont namelijk aan dat
a. de daarin genoemde Sieur Botterman die in Parijs slotenmaker is, dezelfde is als de auteur *Joseph Botterman uit Tilbourg*;
b. Joseph, uit Tilbourg, in 1779 in Parijs aanwezig is, daar zelf het slot heeft gemaakt én de Franse consumenten aanbood sloten te willen maken en verkopen.
Als Lodewijk XVI de auteurslotenmaker was geweest, zou hij na dit bericht meteen door de mand zijn gevallen. Deze woonde in Versailles en had wel wat anders aan zijn hoofd dan in de Rue Poissonière sloten te gaan verkopen.
Het berichtje vertelt ons overigens ook dat Joseph als slotenmaker in Parijs eigenstandig kan en mag opereren. Omdat onze Tilburgse Joseph in 1779 vierentwintig jaar oud was, zou hij toen juist de gehele (10-13 jaar durende) opleiding voor slotenmaker achter de rug kunnen hebben gehad.

Lodewijk XVI

Zoals eerder vermeld, is in de 19e eeuw met grote hardnekkigheid beweerd dat Joseph Botterman een pseudoniem was van Lodewijk XVI. De bron van deze intellectuele diefstal begint bij ene Fleischer. Deze schrijft rond 1810 in zijn bibliografische aantekeningen over Feutry, de vertaler van Josephs werk, dat Feutry helemaal niets had vertaald. Hij zou slechts de originele Franse tekst van koning Louis XVI, onder het pseudoniem van Botterman, hebben gepubliceerd. Fleischers enige argument hiervoor was het gegeven dat Louis XVI zich in zijn leven enthousiast had bezig-gehouden met de kunst van het sloten maken.
De direct betrokkenen waren in 1810 helaas al niet meer in staat om op deze nieuwe mythe rond de koning te reageren. Feutry had zich in 1789 te Lille tijdens een aanval van dementie opgehangen. De koning was als citoyen in 1793 op de Place de la Concorde onthoofd, en onze Joseph was in 1794 te Tilburg aan zijn eind gekomen.
Pas in 1894 komt er uit de Franse hoek een duidelijke tegenreactie op de toeschrijving van het werk aan de Franse koning. De Fransman Havard noemt dan de bewering "assez peu problable".[4]
Desalniettemin wordt ook nu, 2011, in de British Library bij de beschrijving van Josephs boek nog altijd gewag gemaakt van een relatie met de genoemde koning. Ook in de Bibliothèque Nationale de France lezen we: *Werk ook toegeschreven aan Lodewijk XVI.* Verderop zal overigens blijken dat het nóg veel gekker kan.

In onze argumentatie tegen bovengenoemde bewering kan gelukkig ook nog een Nederlandse tijdgenoot worden opgevoerd. De Tilburger Adriaan van der Willigen schreef in zijn *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland, in het jaer 1823* de volgende passage: "*Dat wij reeds voorheen geachte slotemakers hadden, blijkt mede uit een werk over die kunst geschreven door eenen Tilburgschen smid, genaamd Joseph Botermans, wiens nazaten (*sic[5]*) ik gekend heb."* Het is ook bekend dat deze Van der Willigen vlak bij de herberg van de familie Botermans woonde, en daar over de vloer kwam.
Van de als vertaler vermelde Feutry weten we tenslotte ook met zekerheid dat hij in staat was om Nederlandse teksten te vertalen. Zo vertaalde deze uit Lille afkomstige advocaat in 1781 werk van Jacob Cats: *Les Jeux d'enfans*, *poème tiré du hollandais*.

Wie was de Tilburger Joseph Botermans?

Nu bestaande twijfels over de echtheid van het auteurschap van de Tilburger Joseph Botterman definitief zouden moeten zijn weggenomen, kunnen we hierna met wat meer recht nog enige aandacht besteden aan enkele biografische gegevens, én zien of deze sporen met het voorgaande.
Joseph Botermans, 1755-1794, was een van de zonen van de Tilburger Sebastiaan Botermans.[6] Deze was tot 1795, herbergier van de Zwaan op de Heuvel in Tilburg, in 1791 vermeld als "De drie Swaanen aan de Heuvel". Er lag op de aangeduide locatie behalve de herberg nog een stal met vier woningen erachter. Dit alles was verworven tijdens het eerste huwelijk van Sebastiaan met Maria Bertens, Josephs moeder. Ten tijde van Josephs overlijden werd de herberg gerund door stiefmoeder Anna van Es en zijn halfbroer

Huizen op de hoek Heuvelstraat-Heuvel. Links de herberg 'De een Swaen', waar de familie Van Spaendonck woonde, en rechts de herberg 'De drije Swaentjes' waar de familie Botermans woonde. Tekening uit 1832 door Gevers van Endegeest. (Coll. Atlas van Stolk, Rotterdam)

Dionysius. Er woonden toen verder ook nog Josephs volle broer Antonius, en zijn vader.
De familie Botermans was voldoende welgesteld om Joseph een opleiding te laten volgen. Voor dat doel was overigens in het testament van Botermans/ Bertens uit 1759 al geld vrijgemaakt[7]. Ook was er toen ruimte gereserveerd voor een legaat van *f* 100 per jaar als Joseph volwassen zou worden. In 1784 werd bij de notaris in Tilburg alles nog eens minnelijk geregeld tussen Joseph, zijn halfbroer en zijn vader. Het moet voor hem, gezien de blijkbaar goede familieverhoudingen, verder zeker mogelijk zijn geweest om naast het legaat en de eerdere opleidingskosten, ook nog aanspraak te maken op een deel van de jaarlijkse gezinsinkomsten.
In zijn vroege jeugd werkte Joseph mogelijk als leerling-smid bij Anthony Blomjous die op een steenworp afstand op de Heuvel zijn smederij had. Deze Blomjous maakte ook sloten. Zo leverde hij in 1783 nog een nieuw zwaar dag- en nachtslot voor de RK pastorie. In de ledenlijst van St. Eligius, het gilde voor de Tilburgse smeden, komt Joseph echter niet voor. Opvallend is verder nog dat Joseph in tegenstelling tot zijn vader en broers nooit lid is geweest van het respectabele Kolveniersgilde St. Dionysius, het gilde dat nog wel in herberg de Zwaan zijn gildekamer had, en tenminste eenmaal per jaar daar stevig verteerde. Mogelijk wijst een en ander erop dat Joseph voor zijn opleiding al vroeg Tilburg had verlaten.
Het slotenmakersvak was rond 1800 nog erg breed van opzet. Zo moest Joseph niet alleen sloten, maar ook hekken, muurankers en balkons kunnen smeden, evenals gereedschap voor ambachtslieden én onderdelen van machines. Het moeilijkste onderdeel vond men echter altijd nog het maken van een goed slot. In Parijs waren in Josephs tijd maar liefst 350 meester slotenmakers actief. Om daar meester te kunnen worden moest hij, zoals bij gilden gebruikelijk, eerst leerling zijn geweest en compagnon. Uiteindelijk restte dan nog de meesterproef.
Wie als leerling buiten Parijs was opgeleid, moest in Parijs geen vijf maar tenminste acht jaar als gezel werken. Die regeling gold waarschijnlijk voor Joseph. Aangezien hij in 1755 geboren was en in 1779, 24 jaar oud, meedeed met de wedstrijd voor slotenmakers is het mogelijk dat het besproken slot ook zijn meesterproef was. Hij zou dan van ongeveer 1772-1780 in Parijs compagnon kunnen zijn geweest, de vereiste acht jaar.

Koning Lodewijk XVI (1754-1793) op 20-jarige leeftijd in 1775. (Bron: Wikimedia)

Josephs eerste contacten met Parijs zouden kunnen zijn ontstaan door de aanwezigheid aldaar van de twee Tilburgse kunstschilders Van Spaendonck. Het is bekend dat deze gastvrij waren voor Tilburgers en zich voortdurend interesseerden voor alles wat er in Tilburg gebeurde. Zo kwam Gerard meerdere malen met de koets naar de Heuvel in Tilburg om zijn familie daar te bezoeken. Aangezien de Van Spaendoncks schuin tegenover herberg De Zwaan woonden, is het aannemelijk dat er contact is geweest tussen de familie Botermans en deze gevierde kunstschilder. Als we verder in het achterhoofd houden dat de werkgever van Gerard, koning Lodewijk XVI, idolaat was van het slotenmakersvak, zou het niet vreemd zijn geweest als ook Gerard van Spaendonck geïnteresseerd was in de "uitvinding" van de Tilburgse slotenmaker Joseph Botermans. Hij zou ook de eerste contacten kunnen hebben gelegd met respectievelijk de vertaler Feutry, de salon van M. de Blancherie, *Salon de la Correspondance*, en niet te vergeten de organisatoren van de wedstrijd voor slotenmakers. Gerard kon vele Parijse deuren openen. Voor het maken van zijn slot voor de genoemde wedstrijd had Botermans bovendien een miniatuurschilder nodig: de speelkaarten moesten immers in miniatuur op het slot worden afgebeeld. Een klusje voor miniatuurschilder Gerard van Spaendonck, zijn broer Cornelis of een van Gerards leerlingen?
Joseph moet zich zoals we zagen rond 1780 in de buurt van de Rue de Faubourg als slotenmaker hebben gevestigd. In 1790 wordt zijn Franstalige werk door de vooraanstaande publicist Johann Samuel Halle nog in het Duits vertaald.[8] Ook die versie kreeg de nodige belangstelling.

De Franse revolutie maakte een jaar later een eind aan alle gildes en hun privileges en dus ook aan het

Een werkplaats van slotenmakers, uit: 'Descriptions des arts et métiers, tome XIX'(1783).

slotenmakersgilde en de privileges van Joseph. De verlichting die in 1767 voor buitenlanders, zoals Joseph, toelating tot het meesterschap in Parijs mogelijk maakte, werkte nu in Josephs nadeel. De grote financiële investeringen die hij in Parijs rond 1780 moet hebben gedaan, waren na maart 1791 plotsklaps niet veel meer waard. In 1793 verslechterde door de terreur van het Schrikbewind ook de veiligheid in Parijs dramatisch. Een economische crisis was een van de gevolgen. Het kunnen voor Joseph goede redenen zijn geweest om rond deze tijd Parijs te verlaten en naar een veiliger Tilburg terug te keren.

Joseph Botermans stierf ten slotte, pas 39 jaar oud, te Tilburg op 11 oktober 1794. Dat jaar was er in Tilburg een dysenterie-epidemie die werd toegeschreven aan de slechte hygiëne bij de Franse soldaten. Vier procent van de bevolking stierf. In theorie zou Joseph ook slachtoffer kunnen zijn geweest van het vuurgevecht dat op 6 september 1794 op de Heuvel plaatsvond. Er vielen daarbij uiteindelijk veertien doden. De Franse bevrijders, doelwit van de aanval op de Heuvel, waren eerder te gast geweest in de herberg van de Botermansen. Een maand later zou Joseph dan aan zijn verwondingen moeten zijn overleden.
Joseph lijkt, hoe dan ook, alsnog in Tilburg door de Franse Revolutie te zijn ingehaald.

Slot

Wat er met Josephs uitvinding of andere in Parijs vervaardigde "meesterwerken" is gebeurd, is helaas onbekend. Zijn spraakmakende publicatie echter, waarvan in Nederland geen enkel exemplaar voorhanden lijkt, vindt men in Frankrijk blijkbaar nog altijd vermeldenswaard. In 1999 meer dan 200 jaar na Josephs dood, wordt het werk vermeld in een studie over de Franse geleerde Duhamel du Monceau.[9] In deze publicatie wordt nu beweerd dat Joseph een Duitser was en dat de Franse koning het werk uit het Duits zou hebben vertaald. Zo wordt hier de Tilburger Joseph Botermans nog maar eens door een Fransman weggemoffeld.
Hopelijk is in dit artikel het raadsel rond de auteur voldoende opgelost. De Tilburgers zullen er blij mee zijn. De Fransen zullen er niet wakker van liggen. Daar heeft men nu eenmaal mythes in overvloed. En de Duitsers? In deze auteurskwestie wisten zij echt van niets. Wat de Engelsen betreft, we kunnen ze na de Fransen en Duitsers nu niet meer onvermeld laten; een van hen waagde het in 1896 Joseph een Amsterdammer te noemen![10] De Tilburgers weten nu wel beter.

De smederij van de koning: 'La forge du roi Louis XVI', olieverf van B.E. Fichel, 1874. (Bron: Internet)

Noten

1 Er is een Franse uitgave geweest uit 1780, een uit 1781 (in een goedkope en duurdere uitgave), en een uit 1783 als onderdeel van de *Descriptions des arts et métiers tome XIX*. Een eenvoudige Duitse uitgave stamt uit 1790. Van de Nederlandse tekst uit 1779 die als basis zou hebben gediend is verder niets bekend.
2 Men vindt dit soort sloten o.a. nog in (losse) fietssloten, kluizen en koffers.
3 Houtdraaier. Joseph wijst in zijn *Supplément* nog op het belangrijke feit dat zijn slot ook van hout kan worden gemaakt.
4 *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration: depuis le XIIe siècle jusqu'à nos jours*. Henri Havard, deel 4, Parijs 1894. blz. 1040.
5 Joseph stierf namelijk ongehuwd en zonder kinderen.
6 Zie voor de familiestamboom: Corstens, A.L.G.; Botermans, J.L.M. *De naamdragers Botermans. Mijn naam is Botermans*, eigen uitgave Rucphen 2003.
7 Regionaal Archief Tilburg, 115 Notarieel archief, inv. 81, blz. 167r; jaar 1759. De moeder, Maria Jan Bertens, en vader leggen vast dat er geen afrekeningen nodig zijn, tenzij de langstlevende hertrouwt (wat kort erop gebeurt). Wel moet voor de kinderen betaald worden voor voeding,opvoeding en kleding, *ziek en gezond, eerlijk en* [be]*tamelijk*. De kinderen moeten naar school om te leren lezen en schrijven en om een ambacht of handwerk te leren tot ze mondig zijn of gehuwd. Daarna zouden ze een legaat van *f* 100 krijgen per jaar in plaats van de legitieme portie.
8 *Beytrag zu der Kunst des Schlössers, oder Versuch über die hieroglyphische Kunstschlösserwerke, welche besonders dazu angewandt werden, um die Wirkung der besten gewöhnlichen Schlösser abzuändern.*
9 *Duhamel du Monceau: un savant exemplaire au siècle des lumières*. Bruno Dupont de Dinechin. Uitgever: Connaissance et mémoires européennes, 1999. blz 349.
10 De Engelsman John Starkie Gardner, had hem in 1896 zelfs omschreven als een 17e-eeuwse Amsterdammer.

De soldaat en de brigadist

Het levensverhaal van Jan en Bart Beekmans

Sander van Bladel*

** Sander van Bladel (Goirle, 1970) studeerde geschiedenis aan de Fontys Hogescholen in Tilburg en aan de Universiteit Utrecht. Hij was actief als secretaris en redactielid van de stichting Historische Reeks Land van Heusden en Altena. Sinds 2005 werkt hij in het archiefwezen, eerst in de Brabantse gemeenten Heusden en Vught, en sinds 2008 in Dordrecht.*

Twee Tilburgse broers sterven zo'n 70 jaar geleden onafhankelijk van elkaar in het buitenland. De een in Toulouse, de ander in de buurt van Madrid. Van de een was zelfs tot voor kort niets bekend over zijn dood. Op basis van recent beschikbaar gekomen bronnen reconstrueert de auteur deze tragische familiegeschiedenis. Ook maakt hij daarbij dankbaar gebruik van de persoonlijke herinneringen van enkele neven en nichten van deze jongemannen.

Zwempak uit Frankrijk

Verguld met zijn veel te grote zwempak is hij zeker. De zesjarige Jan Beekmans uit de Oerlesestraat ontvangt het als cadeau medio 1946. Dat het wollen zwempak vol met motgaten zit, maakt er zijn trots niet minder om. Het kledingstuk is afkomstig uit het vanuit Frankrijk verstuurde kistje met persoonlijke spullen van Johannes Antonius Beekmans ('Jan'), een oom van de kleine Jan.

*Portret Jan Beekmans (****-1945); gebruikt voor zijn bidprentje. (Coll. familie Beekmans)*

De vader van Jan, Marinus Adrianus ('Marinus') en Johannes Antonius zijn zonen uit het grote en hardwerkende gezin van Johannes Beekmans en Catharina Heijmans. De eerste kinderen uit dit gezin worden geboren in Haarsteeg, gemeente Hedikhuizen. Vervolgens verhuist men naar Waalwijk, en in 1929 strijkt men neer in de Rembrandtstraat in Tilburg. Twee jaar later woont men op het Rubensplein aldaar, en aan de reeks van verhuizingen komt uiteindelijk een einde als Johannes Beekmans en zijn vrouw in 1939 een pand gaan bewonen aan de Diepenstraat. Niet alleen Marinus woont dan als oudste zoon niet meer thuis, ook de andere kinderen hadden zo ieder wel hun redenen om het ouderlijk huis te verlaten.

Tragische dood

Zonder dat ze precies weten wat er speelt in het gezin van opa en oma merken verschillende kleinkinderen later, via hun ouders, wel dat er daar sprake is van fysiek en verbaal geweld. Zo dorst een van de dochters uit het gezin, Johanna Theodora ('Jo'), haar zoon Pierre pas op elfjarige leeftijd mee te nemen naar haar ouders . Een gezinsuitbreiding wordt aangekondigd; Pierre en zijn zusje Ria krijgen gezelschap; er is namelijk een tweeling op komst. Het feit dat zijn opa niet de meest 'gezellige' man is, weerhoudt de kleine Jan Beekmans er overigens niet van om aan de Diepenstraat regelmatig over de vloer te komen. Zijn vader en zijn ooms en tantes zijn soms namelijk ook niet altijd even meegaand en gemakkelijk.

Niet lang na de verhuizing van Waalwijk naar Tilburg vindt er een gebeurtenis plaats die de gezinssituatie blijvend zal veranderen. Een kind van Johannes en Catharina, de vijfjarige Cornelis Hermanus, overlijdt. De omstandigheden waaronder dit jongetje het leven laat, zijn even tragisch als schokkend. De kleine Cornelis wordt opgesloten in de kelderkast van het ouderlijk huis. Zich niet bewust van de gevolgen moet hij toen gedronken hebben van het daar aanwezige lysol. Dit desinfecterend middel voor huishoudelijk gebruik heeft een sterk prikkelende geur. Lysol werkt bijtend op de ogen, de huid en de ademhalingswegen. Blootstelling aan een hoge concentratie kan nadelige effecten veroorzaken voor het zenuwstelsel en de nieren. Voor Cornelis zijn de gevolgen desastreus. Hij raakt bewusteloos en sterft op 21 juni 1930.

Huis van de familie Beekmans aan de Diepenstraat. (Coll. RAT)

Huize Nazareth

Het is niet ongewoon dat de meiden uit het gezin, als ze veertien of vijftien jaar oud zijn, gaan werken als dienstmeisje. Het biedt hun bovendien de gelegenheid om aan de thuissituatie te ontsnappen. Ze zijn er ook, waarschijnlijk om dezelfde reden, redelijk vroeg bij als het om trouwen gaat. De ingrijpende gebeurtenissen volgen elkaar in de jaren na de dood van Cornelis snel op. In november 1931 verlaten tegelijkertijd twee kinderen het huis; de vijftienjarige Wouthera ('Thea') en de dan veertienjarige Jan. De uithuisplaatsing van Jan wordt zijn ouders opgelegd door de Voogdijraad, een 'voorloper' van de Raad voor de Kinderbescherming. Jan komt terecht in Huize Nazareth, een door de Fraters van Tilburg bestierde instelling van de Vereniging Liefdewerk. Of er hier sprake is van een min of meer concrete aanleiding is erg lastig te achterhalen. Wel is het zo dat Jan ruim vier jaar als woonachtig geregistreerd staat aan de Nazarethstraat. Op zijn achttiende volgt een verhuizing naar Goirle. Jan woont in de Fabriekstraat en de Akkerstraat, en werkt daar vanaf het voorjaar van 1936 als broodbakker.

Jan Beekmans als gemobiliseerd soldaat. (Coll. familie Beekmans)

In februari 1938 besluit het Nederlandse kabinet de landmacht kwantitatief en kwalitatief op een hoger peil te brengen. De internationale situatie vereist een versterking en de opkomst van Nazi-Duitsland brengt een nieuwe grote oorlog dichterbij. Vanwege de crisis rond Polen en de acute oorlogsdreiging mobiliseert Nederland op 28 augustus 1939 zijn strijdkrachten. Het leger roept de lichtingen van 1924 tot en met 1939 op tot paraatheid.

Jan Beekmans is in 1937 al enige maanden dienstplichtig militair. En vanaf oktober 1938 maakt hij permanent deel uit van het 6e Regiment Infanterie met als 'thuisbasis' een kazerne in Breda. In de meidagen van 1940 is Jan een van de militairen die zijn gelegerd bij de brug over de Maas in Heusden. Zijn zus Catharina Johanna ('Toos') brengt hem daar een aantal keren, op de fiets vanuit Tilburg, een bezoek.

Vermiste militair

Het militaire contingent nabij Heusden bestaat uit twee onderdelen; een vernielingseenheid van acht man sterk onder leiding van sergeant Figee en korporaal Kruidenier, en ter bescherming van deze Genietroepen een dekkingsdetachement van ongeveer 40 man aangevoerd door luitenant Van der Heijden. Het is de taak van de mannen van Figee om bij een Duitse inval de bruggen over de Bergsche Maas en het Heusdens kanaal op te blazen, zodat het Duitse leger er bij zijn opmars geen gebruik van kan maken. Dit lukt overigens pas op het allerlaatste moment; de sergeant vermoedt verraad en sabotage. Belaagd door Duitse vliegtuigen trekken de militairen zich na 10 mei 1940 terug. Twee weken later, op 25 mei, gaat Jan Beekmans met 'groot verlof'.
Een aantal soldaten komt terecht in Zeeuws-Vlaanderen en probeert Het Kanaal over te steken, maar er zijn er ook die via België het Noordwesten van Frankrijk weten te bereiken. Vanuit steden als Caen (Normandië) vindt men dan een weg naar elders in Frankrijk. Welke route Jan precies volgt is niet bekend. Op 21 juli 1941 wordt hij als 'vermist militair' door het Bureau Vestigingsregister te Den Haag afgevoerd van het persoonsregister van de gemeente Goirle. Deze dienst beheert de persoonskaarten van Nederlanders die naar het buitenland zijn vertrokken.
Daadwerkelijk vermist is Jan Beekmans echter allerminst. Af en toe ontvangen zijn oudere broers en zusters namelijk een ansichtkaart of foto. Jan heeft zich in het zuiden van Frankrijk aangesloten bij het verzet. Mogelijk speelt hij een rol binnen de 'Union Patriotique Néerlandaise', een in Frankrijk strijdende verzetsbeweging van gevluchte Nederlanders. In maart 1943 krijgen zijn zus Maria Lamberta ('Marie') en haar man Harrie van Berkel een kaartje uit Chamartin de la Rosa, een buitenwijk in het noorden van Madrid:

Portret Jan Beekmans. Foto verstuurd door Jan vanuit Spanje. (Coll. familie Beekmans)

"Beste zwager en zus. Hoe staan de zaken in Holland, allen nog gezond? Ik ben nog altijd niet dood. Met hartelijke groeten, Jan."

De gezondheid van Jan laat hem echter op een gegeven moment wel in de steek. Tijdens acties in Zuid-Frankrijk heeft hij namelijk tuberculose (TBC) opgelopen. Het uitwijken naar Spanje moet er het gevolg van zijn geweest. In oktober 1944 krijgt zijn broer Marinus een foto vanuit het 'Sanatorio Espanjol' te Tetuán, een sanatorium in het landelijke gebied ten noordwesten van de Spaanse hoofdstad. Frankrijk is dan al helemaal bevrijd en ook het zuiden van Nederland zal snel volgen.

Eervol afscheid?

Vanuit Tilburg onderneemt Marinus pogingen om zijn zieke broer terug naar Nederland te halen. Het reizen door het bevrijde deel van Europa is echter nog steeds bijna onmogelijk. En ook na de bevrijding van Noord-Nederland lukt het Marinus niet om naar Frankrijk te geraken. Jan is dan inmiddels vanuit Spanje in Toulouse aangekomen. Tuberculose is nu over het algemeen goed te behandelen, maar in 1945 is dat zeker nog niet het geval. Jan Beekmans wordt steeds zieker en overlijdt uiteindelijk in de nacht van 23 op 24 december van dat jaar op 28-jarige leeftijd in ziekenhuis 'hôtel Dieu' te Toulouse. Hij wordt eerst begraven op een militair kerkhof in de stad, maar krijgt later zijn laatste rustplaats op een begraafplaats nabij Senlis, even ten noorden van Parijs. Dit Nederlandse ereveld in het dorpje Orry-la-Ville telt 114 graven van Nederlanders die omkwamen in Frankrijk en een viertal plaquettes met daarop de namen van militairen en verzetsstrijders.

Een eervol afscheid wordt Jan echter door zijn vader niet gegund. Als het nieuws van zijn overlijden in januari 1946 de familie in Nederland bereikt, willen zijn broers en zusters een mis laten opdragen door de pastoor van de parochie Korvel. Maar Johannes Beekmans stapt naar de pastorie om daar op een schaamteloze manier te laten weten dat zijn zoon Jan "niet deugt, en ook nooit gedeugd heeft". Hierop nemen de broers en zussen contact op met de pastoor om te vertellen wat er werkelijk aan de hand is. De mis vindt alsnog plaats.

Rode Kruis

Veel details over het laatste levensjaar van Jan Beekmans worden pas duidelijk na zijn dood. Zijn zus Adriana Allegonda ('Sjaan') correspondeert met het Rode Kruis. Uit deze correspondentie blijkt dat Jan ook nog enige maanden in Zwitserland verblijft. Tegen een doktersadvies in gaat hij echter terug van Genève naar Frankrijk. Begin december 1945 ontvangt Sjaan in Amsterdam nog een bericht van Jan. In een brief aan het Rode Kruis uit maart 1946 meldt zijn zus dat haar broer in 1944 een telegram van H.M. de Koningin heeft ontvangen. En pas in februari 1947 wordt na interventie van het Rode Kruis duidelijk hoe Jan precies is gestorven. Hij biecht nog bij de aalmoezenier in de zaal 'Laënnec' van het gasthuis en wordt voorzien van het sacrament der stervenden. Een paar uur voor zijn dood verliest hij reeds het bewustzijn.

Vreemdelingenlegioen

Een jaar na de uithuisplaatsing van zijn broer Jan in november 1931 meldt de dan 21-jarige Lambertus Wouterus ('Bart') Beekmans zich eind 1932 bij de commandant van het 'Bureau de Recrutement' in de Noord-Franse stad Lille. Bart verlaat al een paar jaar daarvoor op achttienjarige leeftijd het ouderlijk huis aan de Rembrandtstraat. Hij staat daarna ingeschreven in de gemeente Bergen op Zoom en keert even terug in Tilburg, maar pakt vervolgens weer zijn biezen om in Breda te gaan wonen. Rust vindt hij ook daar niet, want hij vertrekt dus naar Frankrijk. Hij stelt zich beschikbaar als vrijwilliger bij een militair recruteringsbureau. Op 24 juli 1933 ontvangt hij van een kolonel in Lille een 'certificat de position militaire'. Men verklaart dat Bart de introductieperiode van drie maanden bij het vreemdelingenlegioen, tussen april en juli 1933, met goed gevolg tot een einde heeft gebracht.

Waar Bart Beekmans de hierop volgende jaren verblijft, is niet bekend. Door in vreemde krijgsdienst te treden, verliest hij zijn Nederlanderschap. Contact met zijn familie is er niet. Maar de route via Frankrijk naar Spanje die zijn broer Jan een aantal jaar later volgt, is waarschijnlijk ook de weg die Bart aflegt.

Internationale Brigades

De Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) behoort tot de ijkpunten van de twintigste eeuw. Deze status dankt het conflict niet in de laatste plaats aan de vele beroemde kunstwerken die eraan zijn gewijd. Wie aan de Spaanse Burgeroorlog denkt, denkt misschien wel allereerst aan het schilderij 'Guernica' van Pablo Picasso, aan Robert Capa's beroemde foto van de neergeschoten soldaat of aan hartstochtelijk gezongen strijdliederen.

Spanje heeft het jaar 2006 uitgeroepen tot het 'Jaar van de Historische Herinnering'; nieuw onderzoeksmateriaal is sindsdien beschikbaar geko-

Links: cover van een publicatie over de Spaanse Burgeroorlog. De dood van Bart Beekmans komt hierin kort aan de orde. Rechts: Ansichtkaart van Madrid, verstuurd door Jan Beekmans aan zijn zus Marie. (Coll. familie Beekmans)

men. Ook over de honderden Nederlanders die bij de Burgeroorlog betrokken zijn geweest. Het merendeel van de naar schatting 40.000 buitenlandse vrijwilligers sluit zich aan bij de in de herfst van 1936 op initiatief van de Komintern opgerichte Internationale Brigades. Deze 'Republikeinen' staan tegenover de 'Nationalisten' onder leiding van generaal Franco. Het beeld dat ontstaat uit de door de Komintern verzamelde gegevens over de Nederlandse vrijwilligers wijkt nogal af van de communistische propaganda.

Ongedisciplineerd en opstandig

Zeker 100 Nederlanders, maar waarschijnlijk meer, komen om tijdens de gevechten. Ze bereiken het front meestal via Albacete, de 'hoofdstad' van de Internationale Brigades. Enigszins bekend is het verhaal van de Brabander Piet Laros. Hij raakt gewond maar keert weer terug naar het front. Hiertegenover staan echter talloze verhalen van minder stoere en bevlogen Spanjestrijders. Desertie komt onder de Nederlanders meer voor dan onder andere nationaliteiten. Veel 'deserteurs' kloppen aan bij het Nederlandse consulaat in Valencia.

In februari 1937 meldt Bart Beekmans zich bij de 11e Internationale Brigade (1e Bataljon). In het begin staat hij daar bekend als een goede en gedisciplineerde soldaat. Maar vanaf april wordt hij "zeer ongedisciplineerd en opstandig". Zijn aanwezigheid werkt verstorend voor zijn kameraden. Bart kan het niet nalaten anderen op te roepen te deserteren. Zelf deserteert hij tot driemaal toe, maar telkens wordt hij weer in de kraag gegrepen.

Kopie van het 'certificat de position militaire' van Bart Beekmans. (Coll. I.I.S.G., Amsterdam)

BUREAU DE RECRUTEMENT
DE LILLE

Modèle N° 10
Instr. Min. du 8 Juin 1911

CERTIFICAT DE POSITION MILITAIRE

Le Commandant du Bureau de Recrutement de Lille, certifie que Beckmans Lambertus né le 20-3-1911 à Hedikhuisen (Hollande) de la Subdivision de Lille, classe 1932 inscrit au registre matricule sous le n° 111 a satisfait jusqu'à ce jour aux obligations de sa classe de mobilisation et a accompli les services suivants : A été présent sous les drapeaux comme engagé volontaire à Lille du 4-4-1933 au 5-7-1933 date de sa réforme n° 2.

CAMPAGNES CONTRE L'ALLEMAGNE
à l'Intérieur
aux Armées (unités combattantes)
aux Armées (unités non combattantes)

à Lille, le 6 juillet 1933
Le Colonel [illegible], Chef du Bureau de Recrutement.

De slag bij Brunete

In het voorjaar van 1937 is er de Republikeinen alles aan gelegen om de Nationalistische druk op Madrid te verlichten. Over een offensief ten westen van de hoofdstad wordt dan ook maanden gesproken. Op 6 juli is het zover. Meer dan twee weken lang woedt er een hevige strijd waarbij de hitte beide kampen parten speelt. Met grote verliezen als gevolg boeken de Republikeinen aanvankelijk enige successen. Maar uiteindelijk moet deze slag toch als verloren worden beschouwd.

In de nasleep van de strijd bij Brunete wordt het Bart Beekmans allemaal te veel. Hij maakt zelfs zijn geweer onklaar en deserteert wederom van het front. Een provisionele communistische krijgsraad veroordeelt hem tot de dood. Wanneer en waar precies de standrechterlijke executie plaatsvindt, is helaas niet met zekerheid vast te stellen. Laat daarom het monument in Amsterdam-Noord, dat in 1986 werd onthuld voor de in de Spaanse Burgeroorlog gestorven Nederlanders, de plaats zijn om hem te gedenken.

Bronnen

Nederlands Instituut voor Militaire Historie – N.I.M.H. te Den Haag (Collectie 445 - Meidagen, capitulatie, demobilisatie Nederlandse leger 1940, inv.nr. 13).

Ministerie van Defensie, Commando Dienstencentra – Bedrijfsgroep IVENT te Kerkrade (Registratieve gegevens betreffende J.A. Beekmans).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis – I.I.S.G. te Amsterdam (Collectie Komintern CPH/CPN, rol nr. 45).

Oorlogsgravenstichting te Den Haag (Slachtofferregister J.A. Beekmans).

Afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis (dossier 8049).

Diverse gemeentelijke bevolkingsregisters (o.a. Goirle en Tilburg).

H. Hermans (e.a.), *Een Nederlandse blik op de Spaanse Burgeroorlog - Una mirada holandesa sobre la Guerra Civil española*, Cervantes Instituut - Instituto Cervantes (Utrecht 2006).

H. Thomas, *The Spanish Civil War*, Modern Library (New York 2001).

Dit artikel was niet tot stand gekomen zonder de informatie van Gerrit Kobes (Regionaal Archief Tilburg), Koen Vossen (Universiteit Leiden) en Raymund Schütz (Rode Kruis). Maar bovenal waardeer ik de medewerking van Jan Beekmans, Tilly Dumoulin-Beekmans en de andere neven en nichten van 'ome Jan' en 'ome Bart'. Zij hebben mij met hun persoonlijke verhalen en foto's op weg geholpen.

Lieu de mémoire

Coba Pulskens

Petra Robben*

** Petra Robben (1961) is werkzaam voor Stadsmuseum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg als coördinator Educatie & Publiekszaken. Daarbij studeert zij Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland.*

Coba Pulskens (1884-1945) is uitgegroeid tot een icoon van de Tilburgse verzetshelden en slachtoffers tijdens Wereldoorlog II. Hoewel er ook anderen actief waren in de strijd tegen de Duitsers, lijkt vooral haar naam voort te leven in het collectieve oorlogsgeheugen van de stad. De naam 'Coba Pulskens' staat niet alleen voor een ´gewone´ vrouw die een rol speelde in het Tilburgse verzet, maar is tevens beladen met emoties, herinneringen, interpretaties en toeschrijvingen.

Het monument in de Coba Pulskenslaan is een van de herinneringsplekken waar de stem van de verzetsheldin in de 21e eeuw nog altijd klinkt. Dit artikel is geschreven in het kader van een studieopdracht Open Universiteit Nederland, behorende bij de module 'Lieux de mémoire'. Niet zozeer de feitelijke geschiedenis van Coba Pulskens als wel de herinneringscultuur die rond haar persoon is ontstaan, staat hierin centraal.

Plaatsen van herinnering

De term 'lieux de mémoire' werd in de jaren tachtig van de vorige eeuw geïntroduceerd door de Franse historicus Pierre Nora, die onderscheid maakt tussen 'geschiedenis' en 'herinnering'. Nora uitte zijn ongenoegen ten aanzien van de wetenschappelijke, vaak officiële geschiedschrijving van de (Franse) natie. Er zou een kloof zijn ontstaan tussen geschiedenis en herinnering. Harde, zakelijke feiten versus ervaringen en belevingen van het 'gewone' volk. Nora noemt deze laatste 'les lieux de mémoire', de 'plaatsen van herinnering'. Geografisch in sommige gevallen, maar mogelijk ook symbool voor personen, gebeurtenissen, objecten, feesten, rituelen en herdenkingen. De Franse historicus schreef daarop voor Frankrijk een vierdelige serie boeken over de herinneringsgeschiedenis van zijn land. Deze publicaties bleken de aftrap voor gelijksoortige series in buurlanden als Duitsland, Engeland en Nederland. Zo kreeg ons land in de periode van 2005 tot 2007 een vierdelige reeks *Plaatsen van herinnering*, geschreven door J. Bank en anderen. Tegelijkertijd ontstonden er talloze canons in navolging op de landelijke 'Entoen.nu'. Deze Nederlandse canon (2007) werd gelanceerd voor 'onderwijs en samenleving als verhaal van het land dat wij gezamenlijk bewonen.' 'Lieux de mémoire' en nationale, regionale en lokale canons zijn uitingen ofwel voorbeelden van een nieuwe visie op geschiedenis. Niet alleen het verzamelen van historische feiten, maar het gedenken, herdenken, herinneren en vastleggen van het collectieve geheugen is 'hot'. Als nooit tevoren worden archieven verzameld, objecten opgeslagen in het depot, tentoonstellingen gemaakt en verhalen opgetekend. Zowel overheid als instellingen en individuen doen hun uiterste best om zoveel mogelijk te bewaren van al datgene wat geweest is. Dat alles opdat we de geschiedenis niet zullen vergeten.

Coba Pulskens (1884-1945). (Coll. RAT)

Zo kan ook Coba Pulskens als een 'lieu de mémoire' worden beschouwd: rondom haar persoon zijn talloze herinneringen gecreëerd in de vorm van literatuur, monumenten, een straatnaam, objecten en herdenkingen. Blijkbaar mag Coba niet vergeten worden. Diverse Tilburgse personen en instanties zetten zich daarvoor nog altijd in. Het verhaal wordt dan ook steeds opnieuw verteld: gedenktekens onthuld, herdenkingen georganiseerd en nieuwe relicten doemen op als bewijsmateriaal om het verhaal rondom de verzetsheldin in leven te houden. Het gaat hier niet alleen om het feitelijke geschiedenisverhaal van Coba Pulskens maar ook om persoonlijke herinneringen en uitingen. 'Dat is mooi', zou je zo zeggen, 'al die aan-

Tegeltableau (1946) afkomstig uit het thans gesloopte gebouw van Publieke Werken aan de Noordhoekring. (Coll. Stadsmuseum Tilburg)

dacht voor Coba's persoon en onze lokale geschiedenis, die we immers niet mogen vergeten.' Maar doen we daarmee de andere verzetshelden en slachtoffers niet tekort? En in hoeverre blijft de feitelijke geschiedenis overeind? Heeft de volgende generatie wel een juist beeld van wat er werkelijk is gebeurd? Deze vragen dienen als uitgangspunt voor een betoog over de herinneringscultuur die ontstaan is nadat Coba Pulskens in Ravensbrück in februari 1945 om het leven kwam. Voor het beschrijven hiervan is gebruikgemaakt van diverse literatuurbronnen zoals boeken en (kranten)artikelen, is een bezoek gebracht aan locaties in de stad en zijn er interviews gehouden met personen die betrokken zijn en waren bij de geschiedschrijving van en de herinneringscultuur rondom Coba Pulskens.

Van gewone vrouw tot heldin

Voor degenen die nog nooit van 'tante Coba' hebben gehoord, zetten we de feiten op een rijtje. Coba Pulskens is geboren in Tilburg in de wijk Stokhasselt als dochter van de 31-jarige wever Nicolaas Pulskens en zijn vrouw Johanna Adams. Coba is de derde in de rij van acht kinderen. Later verhuist het gezin naar de Diepenstraat in de wijk Berkdijk. Dat het een typisch Tilburgs gezin is, blijkt uit het bevolkingsregister.[1] Bij de vermelde beroepen lezen we dat ze bijna allen werken in de textiel: lakenwever, stukkenspoeler, kettingscheerder, draadmaker, wollenstoffenwever en wolmaler. Coba vormt daarop met zus Johanna een uitzondering. Zij vertrekken in 1912 naar Antwerpen om aan het werk te gaan als 'sjouwster'.[2] Tien jaar later keert Coba terug naar Tilburg en gaat aan de slag als schoonmaakster in de Canisiusschool aan de Korvelseweg. In 1931 krijgt ze eenzelfde functie bij Publieke Werken. Ze blijft ongehuwd en woont in het ouderlijk huis. Vanuit het motto: 'waar geholpen moet worden, zal ik helpen', verschaft zij onderdak aan joden en mensen van het verzet in haar huis aan de Diepenstraat. In 1944 stemt zij zelfs toe om geallieerde piloten onder te brengen. Die beslissing wordt haar fataal want op zondag 9 juli doet de Sicherheitspolizei een inval in het woonhuis van Coba en schiet de drie piloten neer. Het verhaal gaat dat Coba opdracht krijgt om een laken te gaan halen voor het bedekken van de lichamen. Coba gehoorzaamt maar komt naar buiten met een Nederlandse vlag, die zij vervolgens over de lichamen drapeert. Coba wordt gearresteerd en afgevoerd naar Ravensbrück. Zeven maanden later overlijdt zij in februari 1945.

'Hoewel er verschillende groepen waren die tegen de bezetter in verzet kwamen, is er één naam die vaak aan het Tilburgse verzet wordt gekoppeld, en dat is Coba Pulskens.' Deze zin lezen we in de *Historische canon van Tilburg in vijftig verhalen* (2008). Coba was inderdaad niet de enige die ondergrondse activiteiten verrichtte in de strijd tegen de Duitsers. Zo kent Tilburg het 'ambtenarenverzet' waarbij een overval plaatsvond op het bureau van de Afdeling Bevolking in januari 1944. Een aanzienlijke hoeveelheid distributiezegels ten behoeve van onderduikers werd uit de kluis gehaald. Betrokken ambtenaren waren Wim Berkelmans, Rob van Spaendonck en Henri Verbunt. Een andere verzetsgroepering bestond uit vele studenten met onder anderen Cor Wortel, Loek Lansdorp, René Norenburg, Luis de Lannoy en Henk Koehorst, die als eerste student sneuvelde.[3] 'Voor hem en de andere gevallenen is er een speciaal monument gemaakt dat tot op de dag van vandaag in de Aula van Tilburg University hangt', zo lezen we op Wikipedia.Org. Ook de ambtenaren worden herdacht met een gedenksteen op de Oude Markt en voor Wim Berkelmans is er een eigen gedenksteen op Stadskantoor I. Zowel ambtenaren als studenten kregen in 1950 een vernoeming in de 'Verzetsheldenbuurt', waarbij ook Coba een eigen straatnaam verwierf. Daarnaast kreeg Coba twee gedenkstenen, een plaquette, een zwerfkei (die eigenlijk niet voor haar is bedoeld, waarover later in dit artikel meer) én een eigen herdenking. Want op 27 oktober vindt jaarlijks een officiële bijeenkomst plaats vanwege de Tilburgse bevrijding. Coba Pulskens wordt als enige persoonlijk geëerd. De overige 943(!) oorlogsslachtoffers[4] bij andere – collectieve – monumenten.

Hoe komt dat? Waarom krijgt Coba zoveel aandacht? Gerrit Kobes, senior archiefmedewerker Regionaal Archief Tilburg, en Ronald Peeters, hoofd Stadsmuseum Tilburg, hebben eenzelfde uitleg: 'Coba staat dicht bij de mensen zelf. Het was een gewone vrouw, die in het verzetswerk zat. Wellicht zijn die ambtenaren en studenten te intellectueel of te ver van de gewone bevolking. Het verhaal van Coba spreekt tot de verbeelding, waarin menig Tilburger zich herkent. Je zou hier een vergelijking kunnen maken met Peerke Donders, die ook als gewoon Tilburgs mènneke uitgroeide tot een icoon van formaat.'[5] Ook historicus drs. Ad de Beer onderkent de symboliek van Coba. Het verhaal van de vlag 'geeft het geheel een aureool van moed en van een onvoorwaardelijk betrokken zijn bij de zaak van degenen die streden voor onze vrijheid. Reden voor de historicus om dit gegeven

De gevelsteen voor Coba Pulskens in de Diepenstraat, 2011. De oorspronkelijke sterk versleten gevelsteen uit 1947 is in 1986 vervangen door deze kopie. (Foto Petra Robben)

sceptisch te bekijken, omdat de historische hoofdpersoon hiermee als het ware boven het gewoon-menselijke wordt uitgetild en een symboolbetekenis krijgt.'[6]

Monumenten

Het eerste monument voor Coba werd vlak na de oorlog aangevraagd bij Burgemeester en Wethouders door de directeur van Publieke Werken: 'Bij de ambtenaren van mijn bedrijf is de wens tot uiting gekomen in de vestibule of de hal van het bureaugebouw een gedenksteen aan te brengen ter nagedachtenis van Ja. Pulskens, die bij mijn bedrijf werkzaam was en zoals U bekend is door de vijandelijke bezetting is gevangen genomen en ter dood gebracht.'[7] Een jaar later – in 1947 – volgde een tweede gedenksteen. Ditmaal aan de woning van Coba Pulskens in de Diepenstraat. Deze keer betrof het geen seculiere afbeelding maar een religieuze: die van een Madonna met wijduitstaande mantel, ook wel 'mantelmadonna' genoemd. Een derde monumentaal object was een plaquette die in 1984 werd aangebracht in de Kapel O.L.V. ter Nood, aangeboden door het 83e squadron van de Royal Air Force. Waar in eerste instantie de afbeelding van Maria werd gebruikt ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de oorlog, zo kregen de beelden vanaf de jaren zestig – door secularisering en ontzuiling – een andere vormentaal, passend bij de tijd en inrichting van het landschap. Vaak werden het geabstraheerde vormen of symbolen, zoals stenen en keien die herinneren aan slachtoffers en helden van Wereldoorlog II. 'Jongeren drinken in de Coba Pulskenslaan het biertje waar de geallieerde piloten na de bevrijding graag de heldendaad van hun verzetsstrijdster mee beklonken hadden', zo schrijven prof. Erik Borgman en drs. Liesbeth Hoeven in het *Brabants Dagblad* van 26 oktober 2011. Het monument waarop zij doelen is een zwerfkei die in 1994 werd opgericht in de Coba Pulskenslaan. De gedenksteen werd door de werkgroep toegeschreven aan de drie R.A.F.-bemanningsleden Jack Stuart Nott, Roy Carter en Ronny Walker, afkomstig uit respectievelijk Australië, Canada en Engeland. 'Coba Pulskens is al op verschillende wijzen geëerd en herdacht. Deze drie jonge mensen nog nooit.'[8] Ondanks deze focus op de drie piloten, vindt er elk jaar een herdenking plaats op 27 oktober, waarbij de nadruk ligt op de bevrijding én op Coba. Frank Jaarsveld vindt het onterecht: 'Sinds de zwerfkei als nieuw aandenken in de Coba Pulskenslaan is neergezet, wordt het originele monument hier in de Diepenstraat vergeten.'[9]

Geheel in de ban van de Nederlandse, nationale verzetsmythe werd de gedenksteen aan de Diepenstraat in 1947 onder zeer veel belangstelling onthuld maar de jaren daarna bleef het stil rondom deze historische locatie. Tot 1974, toen er een dringend beroep werd gedaan op de Tilburgse gemeente in verband met de voorgenomen sloop van Coba's huis en de desolate toestand van de gedenksteen. Een actiegroep pleitte voor respect voor hen 'die met gevaar voor eigen leven handelden uit drang naar vrijheid en sociale bewogenheid'.[10] De voormalige buren van Coba, Sjef en Anna van Eerdewijk, begonnen eveneens een actie 'Redt gedenksteen'[11] en oud-onderduiker Winkelmolen liet van zich horen: 'Ik vind het een schandaal dat de verantwoordelijke bestuurders een in zijn kleinheid zo'n groot monument gewoon aan de kant schuiven als een stuk vuil…'[12] De strijd om herstel van de gedenksteen zou tien jaar duren waar onder andere Tilburger Van Ierland zich al die tijd voor in zette. Zo schreef hij in 1983 een officiële brief naar de burgemeester waarop hij pas in 1986(!) antwoord kreeg: de gemeente besloot een kopie te laten maken door twee jonge kunstenaars Jack Mensink en Cees van de Ven. Na enkele tegenvallers zoals het scheuren en barsten van de keramieken replica, werd er een definitieve gedenksteen vervaardigd. 'Om dan zeker honderd jaar mee te gaan.'[13]

In 1991 brandde er weer een nieuwe discussie los rondom de plek in de Diepenstraat. De textielfabriek die in de jaren zeventig uitbreidde op de plaats van Coba's huis, was inmiddels zelf ter ziele. Daarmee ontstond er een braakliggend terrein. De Tilburger Netten probeerde al vijf jaar om een grasveld te maken met een stal erop voor een paardje waarop de kinderen uit de buurt mochten rijden. De gemeente wilde op het terrein echter een parkje aanleggen ter herdenking van Coba en het drama in de Diepenstraat. Vooral de oudere Tilburgers waren daar blij mee. De omwonenden dachten er echter anders over: 'Er zijn zoveel verzetsstrijders. Moet daar nu zoveel aandacht aan besteed worden? Tweemaal per jaar worden hier bloemen gelegd terwijl de kinderen uit de buurt het hele jaar door plezier hadden van dat paardje.'[14] Maar de heer Van Ierland uit zijn verontwaardiging: 'Dat stukje grond waar het bloed van onze bevrijders vloeide, verdient toch beter dan

een vuilnishoop te worden met paard en konijnen?'[15] Het parkje is er uiteindelijk niet gekomen, noch een grasveld met paard en stalletje erop. In de jaren negentig zijn er huizen geplaatst waarbij de gevelsteen gespaard is gebleven. Deze kreeg een bloembak eronder waarvoor Frank Jaarsveld het beheer op zich nam. Anno 2010 was deze Tilburger op zijn beurt weer woedend want de gedenksteen werd bespuugd en de bloembak gebruikt als afval- en als pisbak. Volgens Jaarsveld verdiende de gevelsteen beter. 'We eren degenen die voor ons het leven hebben gelaten en die moet je met respect behandelen.'[16] In 2011 begon Jaarsveld met een speurtocht naar de verantwoordelijke eigenaar van de gedenksteen aan de Diepenstraat. Het bleek geen eigendom te zijn van de gemeente, niet van het Plaatselijk Comité Nationale Herdenking 4 Mei, noch van het Oranje Comité. Degene die er verantwoording over had was de eigenaar van het pand waar de Van Eerdewijks woonden, maar deze verkocht het aan twee investeerders die er een studentenhuis van maakten. Tijdens een overleg tussen Frank Jaarsveld, gemeente Tilburg en het Oranje Comité is besproken hoe voorkomen kan worden dat het monument 'eigenaarloos' blijft, waardoor niemand zich verantwoordelijk voelt. Voorts is door de gemeente toegezegd dat er jaarlijks niet alleen een herdenking plaatsvindt bij de zwerfkei in de Coba Pulskenslaan, maar ook weer bij de gedenksteen in de Diepenstraat. Frank Jaarsveld uit zijn vreugde hierover in een mail aan Stadsmuseum Tilburg: 'Hoezee, overwinning voor mijn strijd voor haar. Peace Coba.'[17]

Herdenking

In literatuur en publicaties over de oorlog wordt benadrukt dat de jeugd de jaren '40-'45 niet mag vergeten. Om de betrokkenheid van jongeren bij de oorlog en daarmee herdenkingsplechtigheden te vergroten, doen organiserende comités dan ook een beroep op kinderen van scholen om een oorlogsmonument te adopteren**.** Zo werd basisschool De Zuidwester – in 1994 nog St. Aloysiusschool – benaderd voor de adoptie van het nieuwste monument, de zwerfkei. Ad Brekelmans was de docent die de verantwoording op zich nam voor dit project. Een van zijn uitgangspunten was om te leren van de geschiedenis. Brekelmans legde daarmee een verbinding naar de eigen tijd: rassenhaat, uitsluiting van Joden, homo's en zigeuners zien we terug – weliswaar in een andere vorm – in onze huidige maatschappij. Daarbij vindt Brekelmans de herdenking op 27 oktober een mooi moment om 'dank je wel' te zeggen tegen de bevrijders. Op 26 oktober 2011 kopte het *Brabants Dagblad*: ´Tilburg herdenkt morgen weer de bevrijding´. Zo zou de Bond van Wapenbroeders de omgekomen militairen herdenken op begraafplaats Vredehof aan de Gilzerbaan. 's Middags vond een herdenking plaats bij het monument 'De Zwerfkei' in de Coba Pulskenslaan en 's avonds zou er een plechtigheid zijn bij 'Scotland the Brave', aldus de krant. Bij de herdenking bij de zwerfkei waren aanwezig leden van het Oranje Comité, locoburgemeester Berend de Vries en kabinetschef van de burgemeester John Boeren, als vertegenwoordigers van de gemeente, diverse veteranenverenigingen, leden van de Coba Pulskenswerkgroep, basisschool De Zuidwester met directeur Harriët van Sprang, een docent en zes leerlingen. Hoewel je zou denken dat het een vreugdevolle viering was vanwege de bevrijding, stond de bijeenkomst in het teken van herdenken en gedenken van de gevallenen en hen die het lef hadden om – net als Coba Pulskens – in opstand te komen tegen de Duitsers. Zowel de Nederlandse als Engelse vlag hing halfstok en na de toespraken werd 'The last Post' gespeeld, evenals het Wilhelmus en het lied 'Amazing Grace'. Wat zich jaarlijks op de Dam afspeelt op de Nationale Dodenherdenking 4 mei, vond in miniformaat plaats in de Coba Pulskenslaan op Bevrijdingsdag 27 oktober 2011.

In 1994 werd De Zwerfkei in de Coba Pulskenslaan geplaatst ter herinnering aan de drie R.A.F.-bemanningsleden die in het woonhuis van Coba Pulskens door de Duitsers werden vermoord. (Foto 2011 Petra Robben)

Objecten

In 2010 was de herdenking rond de kei nog meer beladen. Niets minder dan de vlag die Coba Pulskens in 1944 over de lichamen van de piloten had gelegd, werd gehesen in aanwezigheid van vele belangstellenden. Dit historische voorwerp hield namelijk sinds 1944 de Tilburgse gemoederen bezig. In alle beschrijvingen en reconstructies van het drama in de Diepenstraat wordt het verhaal verteld dat Coba de lichamen afdekte met een vlag in plaats van een laken. Volgens oud-inlichtingenofficier en schrijver Frans Janse een heroïsche toevoeging aan de sfeer van het verhaal waarvan de herkomst niet bekend is. Want klopt het wel dat Coba een vlag gebruikte, en zo ja, waar was die dan gebleven nadat de lijken werden afgevoerd? Frans Goossens, die in 1947 de allereerste publicatie over Coba Pulskens schreef, vertelt dat Coba's buurman Sjef van Eerdewijk de bewuste vlag halfstok hees aan het huis van Coba nadat de familie te horen kreeg dat ze in februari 1945 was overleden in Ravensbrück. In 1982 bracht de Engelse Ron Low[18] een bezoek aan Tilburg, ter voorbereiding van een te houden herdenkingsbijeenkomst in Engeland. Tijdens zijn bezoek zou Low de originele

vlag in handen hebben gekregen. Contacten werden aangehaald en een jaar later reisde een Tilburgse delegatie naar het Engelse Coningsby: Anna van Eerdewijk, Ans Steentjes, zijnde een nicht van Coba, en de heren Reijnen en Becht, beiden afgevaardigden van de Tilburgse commissie Nationale Herdenking. Hierdoor ontstond commotie: zo schreef de zoon van Nicolaas Pulskens (broer van Coba) een brief waarin hij deze kwestie wilde rechtzetten. Ten aanzien van de vlag vertelde de jonge Pulskens dat hij inderdaad destijds met eigen ogen gezien had dat de lichamen met een vlag – doordrenkt met bloed – waren toegedekt. Maar hoe broer en zus Van Eerdewijk toentertijd aan de vlag gekomen zouden zijn, was hem een raadsel. Hij verweet hen onrechtmatige toe-eigening omdat zijn vader Nicolaas Pulskens de enige erfgenaam van Coba was. Zevenentwintig jaar later, in 2010, geeft de Tilburgse Wies Brokken-Van Erven het antwoord: haar vader Kees reed tijdens de oorlog op de ziekenwagen bij de brandweerkazerne aan de Capucijnenstraat en rukte uit toen er een melding kwam over een schietpartij in de Diepenstraat. 's Avonds bracht vader de vlag mee naar huis. Moeder Van Erven waste de vlag en gaf deze een ereplaats in de linnenkast rechts bovenop. 'Omdat ze niet het eeuwige leven heeft', hoopte de 77-jarige Wies Brokken dat de vlag voor Tilburg behouden bleef, bijvoorbeeld in het Stadsmuseum. Ronald Peeters was in eerste instantie sceptisch aangezien hij ervan uitging dat de vlag die in 1983 in Coningsby was geplaatst, de enige echte was. Vanwege deze verwarring schakelde de voorzitter van het Tilburgse Oranje Comité, Leon Timmermans, zijn Engelse vriend Harry Butler in die vervolgens zocht naar materiaal in het Imperial War Museum. Deze kwam met een verslag van een interview waarin een persoon bevestigt dat na de moordpartij in 1944 de lichamen met de Nederlandse vlag waren bedekt en dat het Coba zelf was, die de vlag over de lichamen had gelegd.[19] Maar het feit dat er een vlag is gebruikt, staat volgens archivaris Gerrit Kobes niet ter discussie. Zo zijn er wel drie á vier verklaringen afgelegd waarin bevestigd wordt dat Coba een vlag over de lijken heen legde. De kwestie is volgens Kobes alleen: 'welke vlag is nou de echte?' Deze vraag blijkt de hedendaagse samenleving echter niet te deren. Burgemeester Noordanus bedankt de familie Van Erven voor de vlag die een tastbare herinnering is aan de heldhaftige daden van Coba Pulskens en draagt de zorg voor het historische object over aan Stadsmuseum Tilburg. Tijdens de herdenkingsbijeenkomst op 27 oktober 2010 wordt dus de 'originele' vlag gehesen. De enige, echte, want 'hoewel hij gewassen is, zit er nog een vage bloedplek op.'[20] 'Dit authentieke object maakte veel indruk op de leerlingen van basisschool De Zuidwester', aldus Ad Brekelmans. Tastbare voorwerpen zijn volgens hem meer van belang dan alleen maar een verbaal verhaal.

In de St. Michaelkerk in het Engelse Coningsby, Lincolnshire, hangt sinds 1983 de Nederlandse vlag die Coba Pulskens over de lichamen van de piloten had gelegd. Er is ook een gedenksteen. Foto 1996. (Coll. RAT)

Ook Ronald Peeters van Stadsmuseum Tilburg hecht waarde aan authentieke objecten. Zo verwierf het Stadsmuseum in 2008 uit een nalatenschap het originele meubilair van Coba: een tweedelige buffetkast, een uitschuifbare eetkamertafel, een stel van zes eetkamerstoelen en een vijfarmige kroonlamp. Deze set meubels bevond zich tijdens de Duitse overval en de moord op 9 juli 1944 in de huiskamer van Coba in de Tilburgse Diepenstraat. Volgens overlevering klonk er ten tijde van de overval 'een roffel van ongeveer honderd schoten' uit een 'machinegeweer'. Volgens Ad de Beer kunnen we deze 'vuurstoot…naar het rijk der fabelen verwijzen. Daar werd slechts één inslag van een verdwaalde kogel geconstateerd.'[21] Deze ene kogel doorboorde de Mechelse kast: het kogelgat zit er nog in. Zowel vlag als meubilair zijn stille getuigen, aan de hand waarvan Stadsmuseum Tilburg het verhaal van Coba Pulskens wil vertellen. Dat kan in een apart museum maar wellicht liever op de plek, waar de gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Door nieuwe aanwinsten in de stadscollectie blijft het verhaal actueel en leeft Coba voort in het geheugen van de stad.

De boodschap

De boodschap is duidelijk: Coba's geschiedenis mogen we blijkbaar niet vergeten en diverse instanties en personen voelen zich verantwoordelijk daarvoor. Stadsmuseum Tilburg verzamelt historische feiten, tekent verhalen op en neemt objecten aan om deze in de toekomst toegankelijk te maken voor het publiek. De gemeente luistert naar initiatiefnemers en geeft objecten in bewaring van het museum. Het college van B&W gaat in op de uitnodiging om aanwezig te zijn bij een herdenking, waarvan de organisatie in handen is van de Stichting Veteranen Oud-Militairen, die (permanent) bijgestaan wordt door het Oranje Comité. Basisschool De Zuidwester vindt het van belang dat huidige leerlingen kennisnemen van het verhaal en individuele Tilburgers dragen hun steentje bij aan het collectieve geheugen. Maar deze goede bedoelingen ten spijt, het verhaal van de oorlog dreigt zich te verliezen in holle uitspraken als: 'Dat nooit weer' en 'Luister naar de stem van Coba'. Maar wat nooit weer en wat Coba ons precies te vertellen heeft, wordt niet toegelicht of onderzocht. Ook context ont-

Tweedelige Mechelse buffetkast, uitschuifbare eetkamertafel, zes kamerstoelen en een vijfarmige kroonlamp, oorspronkelijk afkomstig uit de huiskamer van Coba Pulskens. Deze objecten werden in 2008 door een nicht van Coba Pulskens geschonken aan Stadsmuseum Tilburg. Rechts een detail van de buffetkast waarin duidelijk een kogelgat waarneembaar is, veroorzaakt door een verdwaalde kogel. (Foto's Ronald Peeters)

breekt wanneer we slechts enkele malen per jaar stilstaan bij een kei, die in oorsprong niet eens bedoeld is voor Coba. In plaats van de drie gevallen piloten te herdenken die omkwamen op hun zwerftocht, worden Coba Pulskens en alle slachtoffers van Wereldoorlog II herinnerd. Waarom niet in de Diepenstraat waar op de gedenksteen 'alle gevallen stadgenoten van 't verzet' zijn genoemd? En waarom getreurd bij een vlag halfstok wanneer we juist gelegenheid hebben om de vreugde van bevrijding te ervaren? Waarom stilstaan bij enkele monumenten, terwijl de stad er over talloze beschikt?

Coba's verhaal behoeft een nieuwe, meer contextuele impuls. We zouden eens kritisch moeten kijken naar het verhaal dat we aan de jeugd willen doorgeven. Welke personen en groeperingen waren bij de oorlog betrokken? Wat was de rol van Coba Pulskens daarin? Wie waren de andere – bijna duizend – oorlogsslachtoffers? Hoe kwamen zij aan hun einde en wat was de impact? De boodschap dat de oorlog nooit meer mag gebeuren en dat we geen mensen mogen uitsluiten is een loze belofte, die we gezien de ontwikkelingen vanaf 1945 zélf niet hebben waargemaakt. Een bewuste omgang met dit beladen erfgoed is dan ook nodig: het behoeft zorgvuldig onderzoek naar de betekenis ervan in plaats van ons te laten leiden door emoties, verantwoordelijkheid- en schuldgevoelens. Wat moet er verteld en herdacht worden en ten bate van wie? Welke middelen zetten we daarvoor in en vanuit welk perspectief vertellen we het verhaal? Hoe volledig is dat? Waar zitten de hiaten en waar de overlappingen? Door het verhaal eens opnieuw te bezien, kunnen we meer recht doen aan de 943 slachtoffers en betrokkenen bij de Tweede Wereldoorlog.

Geschiedenis en herinnering

Hoewel Pierre Nora een kloof signaleert tussen feitelijke geschiedenis en levende herinnering, pleit ik toch voor een combinatie van beide. Alleen 'officiële' geschiedenis met data, getallen en cijfers spreekt (vooral de jeugd) niet tot de verbeelding. Het meest recente overzichtswerk *Het leven gebroken* is daar een voorbeeld van. De geschiedenis van Coba Pulskens wordt weliswaar verteld als zijnde een van de vele Tilburgers die om het leven kwamen. Het narratieve aspect ontbreekt, waardoor het bijna encyclopedische boek niet meer is dan een opsomming van gebeurtenissen. Wordt Coba's verhaal echter alleen vanuit de herinnering verteld, dan is het naar mijn idee te veel gebaseerd op slechts mondelinge overleveringen van een generatie die zélf niet eens meer de oorlog heeft meegemaakt en die zich nog steeds te veel laat leiden door 'goed' en 'kwaad'. Clichévorming en sentiment bepalen dan mede de kleur van het verhaal.

Het zou een oplossing zijn als Regionaal Archief Tilburg, Stadsmuseum Tilburg en ook historici helpen om context te bieden, verhalen te nuanceren en de objecten daarin op hun (emotionele) waarde te schatten. Oorlogsmonumenten en -slachtoffers kunnen als een gezamenlijk verhaal gepresenteerd worden, in plaats van slechts bij één of enkele monumenten stil te staan. Door deze 'hulp' kunnen organiserende comités, buurtbewoners en andere Tilburgers hun herinneringen koesteren en levend houden.
Dat zal echter geen gemakkelijke opgave zijn. De Tweede Wereldoorlog staat in ons geheugen gegrift als de moraal van 'goed' en 'kwaad' en Coba Pulskens is het voorbeeld daarvan: een gewone Tilburgse vrouw die uitgroeide tot een nationale heldin. Coba is vrijwel de enige die verankerd is in het collectieve geheugen van de stad. Zij staat als een monument op zichzelf: vereeuwigd in een 'lieu de mémoire'.

Bronnen

Archieven

National Archives London

WO 219/5061 War Office, Supreme Headquarters Allied Expedition.

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Archiefnr. 892 Collectie Coba Pulskens te Tilburg, 1944-1994.

Bevolkingsregister Tilburg, inv. nr. 1554, 1910-1920, deel 9, Capucijnenstraat - Van Doorenstraat.

Documentatie

Berkel, T. van, 'Mijn vader nam vlag van Coba Pulskens mee', in: *Brabants Dagblad*, 8 mei 2010.

Borgman, E., en Hoeven, L., 'Stenen getuigen: 'Naar buiten, lucht en lachen!'', in: *Brabants Dagblad*, 26 oktober 2011.

Correspondentie Burgemeester Noordanus aan familie Van Erven betreffende 'schenking vlag ', 16 november 2010.

Correspondentie Frank Jaarsveld aan Stadsmuseum Tilburg betreffende 'Coba Pulskens monument Diepenstraat', 18 augustus 2011.

Correspondentie Ronald Peeters (hoofd Stadsmuseum Tilburg) en Leon Timmermans (Oranje Comité Tilburg) betreffende 'vlag van Coba', 20 juni 2010.

Hoeven, L., 'Struikelstenen', in: *Brabants Dagblad*, 30 april 2011.

Willems, N., 'Monument doet oorlog herbeleven', in: *Brabants Dagblad*, 28 oktober 2010.

Willems, N., 'Woede over bespugen en beplassen gevelsteen Coba', in: *Brabants Dagblad*, 29 oktober 2010.

Internet

http://nl.wikipedia.org/wiki/Medal_of_Freedom, bezocht op 2 juni 2011.

http://nl.wikipedia.org/wiki/Studentenverzet_(Tweede_Wereldoorlog)#Tilburg, bezocht op 6 november 2011.

http://nos.nl/audio/29290-niod-vreest-vergeten-van-verzetshelden.html , bezocht op 20 juni 2011.

http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/monument-detail/_rp_main_elementId/1_1638 , bezocht op 2 juni 2011.

http://www.dezuidwestertilburg.nl/Herdenking%20Coba%20Pulskens/index.html , bezocht op 2 juni 2011.

http://www.geheugenvantilburg.nl/component/option,com_straten/Itemid,43/task,view/id,309/, bezocht op 2 juni 2011.

http://www.historietilburg.nl/tijdschrift/6.4/594.htm , bezocht op 2 juni 2011.

http://www.kunstbuitenbinnentilburg.nl/scripts/kunst.asp?id=15 , bezocht op 2 juni 2011.

http://www.oorlogsmusea.nl/artikel/1451/Herdenkingskei-Coba-Pulskens-en-3-piloten.htm, bezocht op 31 mei 2011.

http://www.openbeelden.nl/media/25061/Monument_voor_Coba_Pulskens_in_Tilburg_onthuld, bezocht op 2 juni 2011.

http://www.regionaalarchieftilburg.nl/wiki/Categorie:Oorlogsslachtoffers, bezocht op 11 november 2011.

http://www.tilburg.nl/gemeente/ep/channelView.do?channelId=-12417&programId=14051&pageTypeId=9960&contentTypeId=1001&displayPage=%2Fep%2Fchannel%2Ftl_channel_related_content.jsp&relCntPage=%2Fep%2Fcontent%2Ftl_ed_pr_content.jsp&contentId=22147, bezocht op 2 juni 2011.

http://www.youtube.com/watch?v=15Umx6Cb_ac , bezocht op 2 juni 2011.

http://www.youtube.com/watch?v=44HV-UaUunU , bezocht op 2 juni 2011.

Literatuur

Beer, A. de, *Gewone mensen Vijf verhalen over Tilburgers in de Tweede Wereldoorlog* (Tilburg 1989).

Beer, A. de, *Zo maar een stad. Tilburg 1940-1945* (Tilburg 1994).

Beer, A. de en Kobes, G., *Het leven gebroken De geschiedenissen van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting van Nederland om het leven kwamen* (Tilburg 2002).

Dunk, T. von der, *Het nieuwe taboe op de oorlog De verboden Willem Arondéuslezing* (Amsterdam 2011).

Goossens, F.E., *Coba Pulskens* (Tilburg, 1947).

Jacobs, J.Y.H.A., 'Versteend of bezield? De aanwezigheid van religie in materiële en topografische herinneringen aan de oorlog', in: *Religie, oorlog en lieux de mémoire* Speciaal nr. van: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*; vol. 31 (2008), afl. 69 (dec.), p. 3-14.

Janse, F.P.M., 'Tante Coba. Een eenvoudige vrouw. Coba Pulskens (1884 – 1945), Tilburgse pilotenhelpster in de Tweede Wereldoorlog', in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XXII, 2004, nr. 2, p. 43 – 68.

Mooren, P., *Oorlog onderweg: Tilburg in de Tweede Wereldoorlog* (Tilburg 1994).

Simissen, H., *Cursus Lieux de mémoire* (Heerlen 2008).

Smits, J., *Coba Pulskens* (Tilburg 2001).

Interviews

Ad Brekelmans, Docent basisschool De Zuidwester die jaarlijks de leerlingen voorbereidde op de herdenking bij Coba Pulskens, 8 augustus 2011.

Gerrit Kobes, senior archiefmedewerker Regionaal Archief Tilburg, met bijzondere opdracht Wereldoorlog II, 9 augustus 2011.

Ronald Peeters, hoofd Stadsmuseum Tilburg, 27 juli 2011.

Noten

1 RAT, Bevolkingsregister Tilburg, inv. nr. 1554.
2 RAT, Bevolkingsregister Tilburg, inv. nr. 1554.
3 Wikipedia.org / Studentenverzet (Tweede Wereldoorlog) / Tilburg.
4 Tilburg Wiki / Categorie oorlogsslachtoffers.
5 Interview Ronald Peeters, 27 juli 2011.
6 Ad de Beer, *Zo maar een stad*, p. 140.
7 RAT, inv.nr. 892, Correspondentie Directeur van Publieke Werken aan Burgemeester en Wethouders, 10 oktober 1945.
8 RAT, inv.nr. 892, Map V, Documentatie Werkgroep Coba Pulskenslaan.
9 *Brabants Dagblad*, 29 oktober 2010.
10 *Nieuwsblad van het Zuiden*, 17 juni 1974.
11 *Nieuwsblad van het Zuiden*, 1974.
12 RAT, inv.nr. 892, Correspondentie B. Winkelmolen aan Burgemeester en Wethouders, 19 oktober 1974.
13 RAT, inv.nr. 892, krantenartikel, 2 mei 1987.
14 RAT, inv.nr. 892, *Knipselkrant gemeente Tilburg*, 19 april 1991.
15 RAT, inv.nr. 892, *Nieuwsblad*, 4 mei 1991.
16 *Brabants Dagblad*, 29 oktober 2010.
17 Correspondentie Frank Jaarsveld aan Stadsmuseum Tilburg, 18 augustus 2011.
18 Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakte Low deel uit van het 83e squadron, waartoe ook de drie geallieerde piloten behoorden.
19 National Archives London, War Office, Supreme Headquarters Allied Expedition WO 219/5061.
20 *Brabants Dagblad*, 28 oktober 2010.
21 De Beer, *Zo maar een stad*, p. 136.

Gedenkplaat op De Zwerfkei aan de Coba Pulskenslaan, 2011. (Foto Petra Robben)

Lezen met Zijnen

De manuscriptkaart van Diederik Zijnen als instrument bij het lezen van landschappen

Hans van Dijk*

** Drs. Hans van Dijk is werkzaam als senior cultuurhistorie bij Fontys-Bilan. In die rol heeft hij de afgelopen jaren diverse onderzoeken uitgevoerd naar de (oudste) geschiedenis en ruimtelijke ontwikkeling van Tilburg. Hij publiceerde eerder in dit tijdschrift.*

"Maps codify the miracle of existence" !

Op 17 juni 2011 werd in Tilburg 'De Dag van Zijnen' gehouden. De dag werd georganiseerd in het kader van de restauratie van de manuscriptkaart van de heerlijkheid Tilburg en Goirle die in 1760 werd vervaardigd door Diederik Zijnen. Deze kaart, met een afmeting van 3 bij 4 meter, bevindt zich in het Regionaal Archief Tilburg en is vanwege het formaat en de kwetsbare toestand slechts zelden voor het publiek te zien.

Om de kaart toch toegankelijk te maken, werd deze in 1962 op ware grootte overgetekend door Leo Langeweg. Later vulde hij de gekopieerde kaart aan met gegevens over de bebouwing in de achttiende eeuw. In 2010-2011 werd de kaart waar nodig opnieuw gerestaureerd en in zijn geheel gedigitaliseerd. De kaart kan nu, tot in detail, worden geraadpleegd op de website van het Regionaal Archief Tilburg.

De kaart werd getekend in opdracht van de toenmalige heer van Tilburg en Goirle, Gijsbert Steenbergensis en was hoogstwaarschijnlijk bestemd om te worden opgehangen in het kasteel op de Hasselt. Bij de verkoop van het kasteel kwam de kaart in het bezit van notaris Josephus Daamen die de kaart uiteindelijk schonk aan de gemeente Tilburg.
Zijnen maakte bij het tekenen van de kaart gebruik van metingen die zo'n 30 jaar eerder (1732) waren gemaakt door Daniel Verhoeven, in opdracht van de toenmalige heer van de heerlijkheid Wilhelm VIII landgraaf van Hessel-Kassel. Van deze Wilhelm kwam ook de opdracht tot aanleg van de Oude Warande (1712) aan de Bredaseweg en de plannen voor nieuwbouw van het kasteel, die echter niet werden uitgevoerd. Zijn opvolger, Steenbergensis, liet het middeleeuwse kasteel in 1754 afbreken en vervangen door een 'moderner' gebouw. De kaart van Zijnen kreeg hierin een plaats.

Er zijn waarschijnlijk meerdere redenen geweest om opdracht te geven voor het maken van een grote kaart van de heerlijkheid. Een hiervan wordt duidelijk door de getallen die zijn aangegeven bij enkele percelen. Het zijn oppervlaktematen, aangegeven in 'roeden' en 'lopensaten', van percelen die particulier eigendom waren van de heer van Tilburg. Op de kaart worden overigens ook nog andere maten vermeld en (door elkaar) gebruikt. Voor de moderne lezer zijn deze eerder verwarrend dan verhelderend. Zo is er sprake van zowel *Bossche* als *Rijnlandse Roeden*, de laatste onderverdeeld in 12 voet, oftewel in moderne maten 3,76 m lang. Een lopensaat is een oppervlaktemaat van ca. 0,15 ha, en gelijk aan 50 vierkante Bossche roeden[2]. Overigens was de Rijnlandse roede de meest gebruikelijke en deze zien we dan terug op de meeste door Zijnen vervaardigde kaarten. Gelukkig staan ons moderne hulpmiddelen ter beschikking waaruit volgt dat de schaal op de kaart van Zijnen 1:4.566 is[3]. Ter vergelijking: een moderne wandelkaart heeft doorgaans een schaal van 1:25.000.

Volgens de tekst op de kaart van Zijnen is (een deel van) het oorspronkelijk meetwerk in 1732 verricht door de landmeter Daniel Verhoeven, met daarbij een opgave van particuliere eigendommen van de toenmalige heer van Tilburg en Goirle, Wilhelm VIII landgraaf van Hessel-Kassel. ´Ere wie ere toekomt´, zal Zijnen gedacht hebben.
Kort nadat de heerlijkheid in 1754 overging naar Gijsbert Steenbergensis, volgde de opdracht aan Diederik Zijnen om de heerlijkheid daadwerkelijk in kaart te brengen. Voordat Zijnen echter aan zijn grote manuscriptkaart begon, tekende hij in 1759 een aantal deelstudies van onder andere *Corvel, Hasselt* en *Oostheikant.* Een van de deelkaarten, overigens in exact dezelfde uitvoering, is gesigneerd door C. Rey, de latere stichter van de Reijshof, en voorzien van het jaartal 1758. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat dit kaartje - en mogelijk waren er oorspronkelijk meer - als voorbeeld diende voor de deelkaarten van Zijnen aangezien opzet, maat en lay-out exact hetzelfde zijn.

Nadat de grote kaart was voltooid, kreeg deze een plaats op het kasteel en diende daar mogelijk ook als 'conversatiestuk'. Meestal bestaan conversatiestukken uit groepsportretten van familieleden, maar in feite kan elk werk aanleiding geven om een gesprek

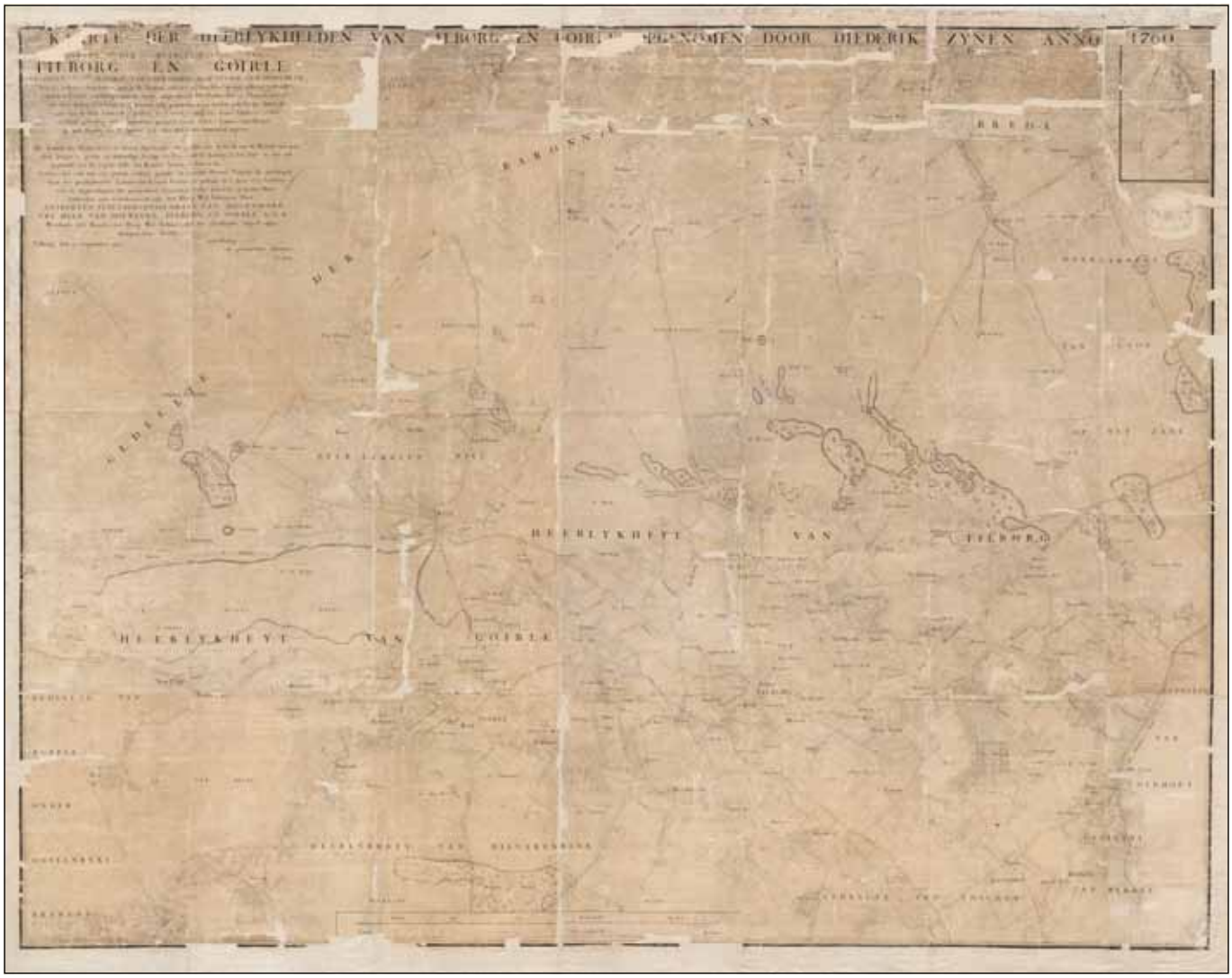

Fig. 1: De originele kaart van Diederik Zijnen uit 1760. (Coll. RAT)

te beginnen met gasten die werden ontvangen. In het geval van de manuscriptkaart zal enige trots van de kasteelheer niet hebben ontbroken. De verdere lotgevallen van de kaart zijn beschreven in het boek *Een Tilburgse kaart nader bekeken* dat op De Dag van Zijnen officieel werd gepresenteerd.[4]

Cartografie in de 18e eeuw

Diederik Zijnen is niet de enige cartograaf uit de 18e eeuw. We kennen veel cartografen en landmeters die in die tijd in heel Nederland werkzaam waren, en als we hun werk bekijken, valt het op dat de wijze van tekenen veel overeenkomsten vertoont. Het lijkt bijna alsof er sprake is van een 'school' of 'atelier' waarvan de kaartenmakers werkten met eenzelfde, vaste stijl, niet alleen qua tekenen maar ook in wát er werd getekend.

Een bekende kaartenreeks die in de tijd van Zijnen werd getekend, zijn de zogenaamde 'Ferrariskaarten', een reeks van 275 kaarten die tussen 1771 en 1778 werden getekend onder leiding van graaf Joseph de Ferraris, generaal bij de Oostenrijkse artillerie en veldmaarschalk in de Oostenrijkse Nederlanden. Het betreft onder andere kaarten van delen van Limburg.[5]

Een andere, voor ons waarschijnlijk minder bekende landmeter en tekenaar, is Jan Wapperom die rond 1780 werkzaam was in het westen van het land. Hij tekende onder andere een kaart van het gebied ten westen van De Biesbosch, *het Land van de Essche onder Strijen*, deels op basis van een oudere kaart uit 1775, of in de woorden van Wapperom *'Nieuwelijks gecopieert en op een kleijnder voetmaat gebragt met de vermeerdere aanwassen, aanlegging van grienden, het bekaade van de Nieuwepolder er meede in en bijgevoegt in de jaare 1784 door mij als geadmiteerd landmeeter Jan Wapperom'.* Evenals de kaart van Zijnen ging ook die van Wapperom vergezeld van een uitgebreide toelichting en zien we op zijn kaart gebieden met daarin aangeduid de oppervlaktematen[6].

In het Limburgse was de uit Roermond afkomstige landmeter Joannes J. Smabers actief. Hij tekende rond 1771 onder andere kaarten van de heerlijkheid Swalmen en Asselt. Het bijzondere van de kaarten van Smabers is dat behalve de gangbare cartografische informatie ook de eigenaren van de ingetekende percelen zijn genoteerd, wat een interessante bron is voor onder andere genealogisch onderzoek. Sambers kreeg opdracht voor het tekenen van de kaarten nadat was gebleken dat eerdere opmetingen en kaarten te veel 'fouten' bevatten. Dat leverde vaak problemen op bij het verkopen van een perceel, het schatten van de waarde en voor het heffen van belastingen.[7]

Fig. 2: Detail van een kaart van de omgeving van het dorp Cruchten (L), een van de kabinetkaarten van de Oostenrijkse Nederlanden die in opdracht van Joseph Ferraris tussen 1771 en 1778 werden vervaardigd. (Bron: kaartensectie Koninklijke Bibliotheek België)

Ook de kaart van Hendrik Verhees, de Boxtelse landmeter die in 1791 hetzelfde grondgebied van Tilburg en Goirle tekende, heeft niet de gelaagde detaillering die we zien op onder andere de kaart van Zijnen. De kadastrale minuutplans die rond 1830 werden getekend doen weliswaar nog sterk denken aan de stijl van de 18e-eeuwse kaarten, maar missen toch de details die door Zijnen c.s. werden genoteerd en die ons daardoor meer informatie verstrekken.
Wat deze en andere kaarten namelijk gemeen hebben, is de wijze waarop de onderdelen van het landschap zijn weergegeven. Evenals bij Zijnen ligt bij veel kaartenmakers uit deze periode de nadruk op het weergeven van de natuurlijke gesteldheid van het landschap met daarin water, wegen en paden, percelen en aanplant als bossen of nog woeste heidevelden. Vermoedelijk heeft de overeenkomst in 'stijl' ook te maken met de visuele indruk die de kaarten tegenwoordig op ons hebben en die duidelijk afwijkt van moderne topografische kaarten die een geheel andere beeldtaal laten zien, en ook andere informatie bevatten.

Spannend boek

De 18e-eeuwse cartografen hadden oog voor de natuurlijke gesteldheid van het toenmalige landschap, hoewel dat waarschijnlijk niet direct het beoogde doel was van de cartograaf. Onnodig om hierbij op te merken dat de inrichting van het landschap destijds ook nog grotendeels werd bepaald door de natuurlijke

Fig 3: Detail van een door Joannes Smabers vervaardigde kaart uit 1780 van de heerlijkheid Swalmen en Asselt. (Bron: www.loegiesen.nl)

omstandigheden. Juist voor Tilburg, een nog jonge stad die zich in snel tempo begon te ontwikkelen kort nadat Zijnen zijn kaart had getekend, biedt de kaart een schat aan informatie omdat deze het prestedelijke landschap toont. Voor oude steden als 's-Hertogenbosch of Breda ontbreekt een dergelijk document en kunnen we vaak alleen maar gissen naar de oorspronkelijke toestand van het landschap vóór de vorming van de stad. Dat maakt de kaart van Zijnen nog waardevoller dan deze nu al is.
Hoewel niet alles letterlijk werd ingetekend, is veel leesbaar 'tussen de regels' van de kaarten, mits men de taal ervan kan verstaan. Het kost wel enige moeite om deze taal, waaronder die van Zijnen, te leren. Maar als men daarin slaagt, opent zich een spannend boek met vele lagen.

Als voorbeeld kijken we naar het gebied De Moerenbug in het zuidoosten van de stad, juist voorbij het Wilhelminakanaal. Wie nu door het gebied reist, ziet een enigszins vlak gebied met akkers en weilanden, onderbroken door minieme bospercelen, met langs de noordgrens de spoorlijn van Tilburg naar Boxtel en in het zuiden de Leij. Wie echter de tijd neemt om het landschap beter te bekijken, ziet ook reliëf op zowel de akkergronden ten zuiden van de spoorlijn als in het vroegere beekdal van de Leij, dat duidelijk zichtbaar is als een laagte van enkele honderden meters breed met op het laagste punt de waterloop. De Leij is tegenwoordig niet veel meer dan een brede sloot maar moet gezien de breedte van het beekdal vroeger waarschijnlijk een brede rivier zijn geweest. Verspreid langs de straten in de Moerenburg staat wat bebouwing met een kleine concentratie ter hoogte van de huidige Zandstraat.
Het huidige landschap van De Moerenburg kunnen we rechtstreeks koppelen aan de kaart van Diederik Zijnen. Dan wordt ook duidelijk wat Zijnen enerzijds 'niet' tekent, maar anderzijds wel 'laat zien' in de gecodeerde taal van zijn cartografie. Aan de hand hiervan kunnen bijvoorbeeld verwachtingen worden opgesteld over locaties waar mogelijk sprake is van (zeer) oude bewoning. Zo werd in 2006 op basis van onderzoek met onder andere de hulp van de kaart van Zijnen, een archeologische verwachting opgesteld voor het gebied ten zuiden van de 'landengte' bij Korvel. De verwachting betrof bewoning uit de periode van brons- en/of ijzertijd tot aan de (vroege) Middeleeuwen. In 2010 bleek uit archeologisch onderzoek dat op het terrein van de (voormalige) fabriek van Van Puijenbroek (HaVeP) aan de Oude Goirleseweg in Tilburg sprake is geweest van bewoning in de steentijd, metaaltijden en van de 8e tot 11e eeuw.[8]

Om de kaart van Zijnen goed te kunnen lezen, dient deze eigenlijk eerst te worden gedraaid omdat de kaart niet naar het noorden is gericht, maar meer naar het noordoosten. We zien op de kaart De Moerenburg als een gebied dat duidelijk uiteenvalt in twee delen, gescheiden door *de Weg van Tilborg na Oisterwijk* (nu Oisterwijksebaan). Ten noorden hiervan liggen

Fig. 4: Luchtfoto van het gebied De Moerenburg. (Bron: www.bing.com)
Fig. 5: Het gebied De Moerenburg op de kaart van Diederik Zijnen. De afbeelding is digitaal bewerkt ten behoeve van de duidelijkheid.
Fig. 6: Detail uit de kaart van Zijnen van het gebied De Moerenburg. Op de kaart zijn digitaal ingetekend het wegenpatroon (oranje), de Leij (donkerblauw) en de weidegronden met slotenstelsel (lichtblauw).

ongedeelde akkergronden, doorsneden door enkele paden. Ten zuiden van de weg liggen weidegronden, deels opgedeeld door een groot aantal kleine sloten die uitmonden in *Rivier De Ley*, de huidige Leij die in de richting van Oisterwijk verdergaat als Voorste Stroom. Parallel aan *de Weg van Tilborg na Oisterwijk* loopt de *Moerstraat* (nu Broekstraat) met in het verlengde daarvan de *Sandstraat* (Zandstraat). Vanaf de *Moerstraat* loopt een route naar het zuiden, de *Pastors Dyck* (nu Koebrugseweg) die aan de overzijde van het beekdal aansluit op *de Weg van Moergestel na Tilborg.* Deze weg doorkruist een nog woest heidegebied met als belangrijkste ontginning *De Hei Hoef* die het karakter heeft van een parkaanleg met vijver. Ten noorden van *de Weg van Tilborg na Oisterwijk* liggen enkele nederzettingen waaronder *Loven* en *Klein Loven*, in het westen zien we de gehuchten *Vijfhoeven* en *Hogendries.* In het gebied aangeduid als *Moerenburg*, de plaats waar de oude pastorie Huis Moerenburg stond, zien we een klein bos genaamd *Warandekes.*

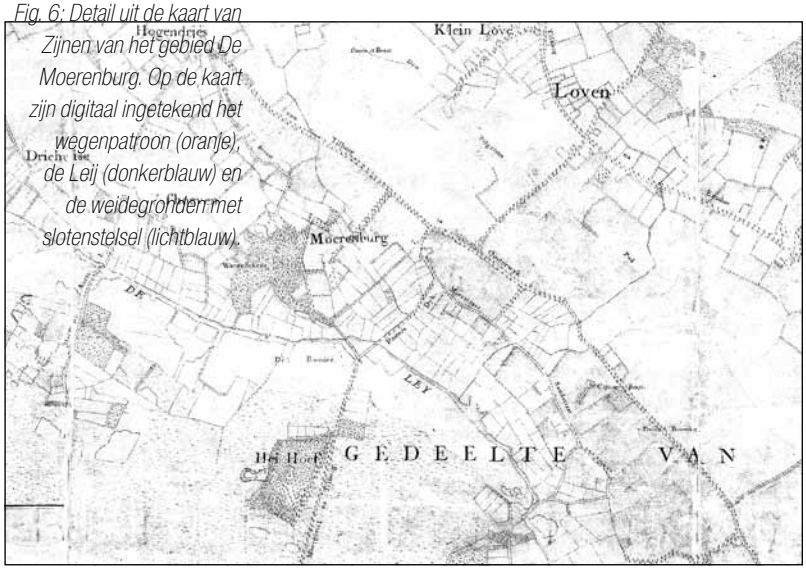

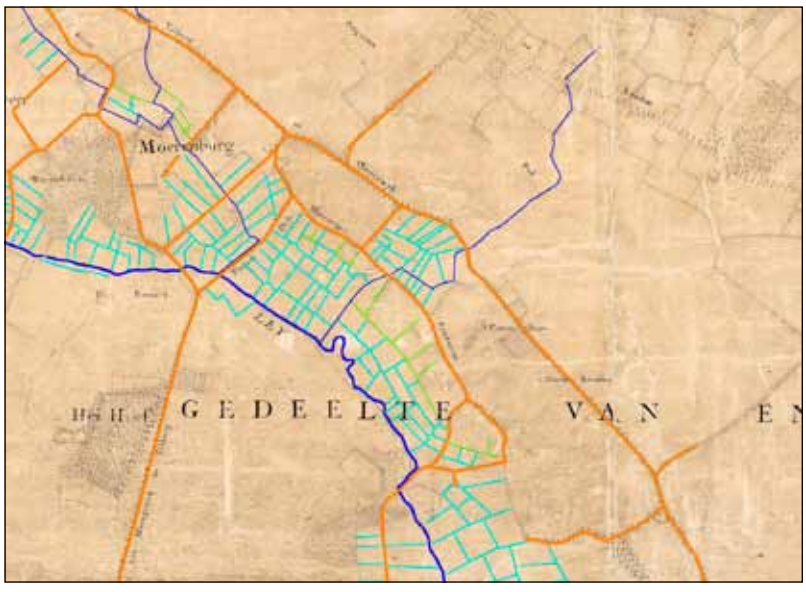

Zijnen toont ons dus veel informatie over het De Moerenburg, maar wat is nu datgene wat hij voor ons verborgen houdt? Voor de geoefende 'lezer' is al het een en ander zichtbaar geworden. De belangrijkste straten in het gebied, Broekstraat-Zandstraat en Oisterwijksebaan, markeren de grens tussen hogergelegen akkergronden en lagergelegen weidegronden die worden opgedeeld in kleine percelen door een uitgebreid slotenstelsel. Kortom: Zijnen toont ons 'hoog tegenover laag' en 'droog tegenover nat'. Het is echter noodzakelijk om deze interpretatie te verifiëren. Daarvoor kunnen we tegenwoordig gebruikmaken van een groot aantal bronnen waaronder geomorfologische en bodemkaarten, luchtfoto's, de resultaten van archeologisch onderzoek en gegevens uit grondboringen. Met name deze laatste bieden ons, na juiste interpretatie van de gegevens, veel informatie over de ondergrond van een gebied. Tenslotte kunnen we tegenwoordig ook beschikken over satellietgegevens die ons gedetailleerde informatie geven over hoogteverschillen in een gebied.

Wanneer al deze gegevens worden samengevoegd en op de juiste wijze worden vertaald, ontstaat een gedetailleerd beeld van de opbouw van het gebied. Als we ten slotte de kaart van Zijnen als bovenste laag toevoegen, wordt niet alleen de enorme accuratesse van Zijnen duidelijk, maar worden ook de verborgen gegevens zichtbaar die hij ons probeert te onthouden en die alleen leesbaar zijn als men de door hem gebruikte code kent.

Op de hier getoonde montage (fig. 7) zien we in kleur de gedetailleerde hoogtekaart van het gebied die is ontleend aan het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).[9] De belangrijkste elementen op de kaart van Zijnen zijn ingekleurd waarbij de wegen in oranje zijn weergegeven, de belangrijkste waterlopen in blauw en het hierboven beschreven slotenstelsel in lichtblauw. Op de zwart-wit versie zijn beide lagen beter zichtbaar. En nu blijkt dat het landschap, maar vooral ook de loop van de belangrijkste straten zoals die door Zijnen werden vastgelegd, geheel is bepaald door de natuurlijke omstandigheden ter plaatse, in dit geval vooral door water in de vorm van de Leij en het hierbij behorende beekdal. En juist die elementen zijn door Zijnen met grote precisie getekend, en bieden ons een doorkijk naar een nog veel ouder landschap dat uiteindelijk blijkt te kunnen worden gedateerd in de prehistorie.

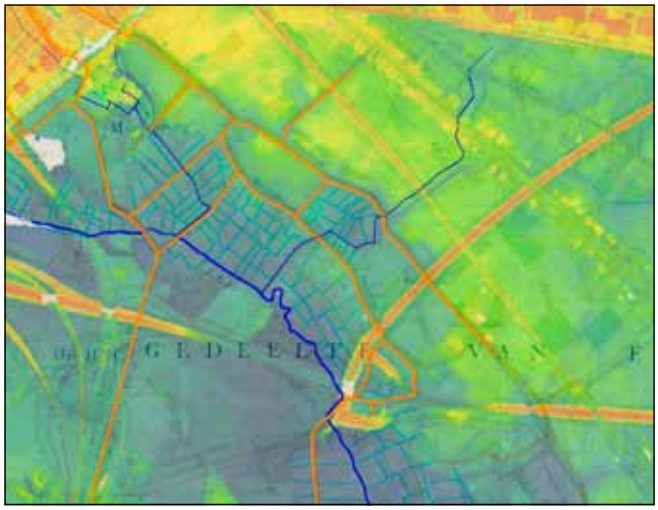

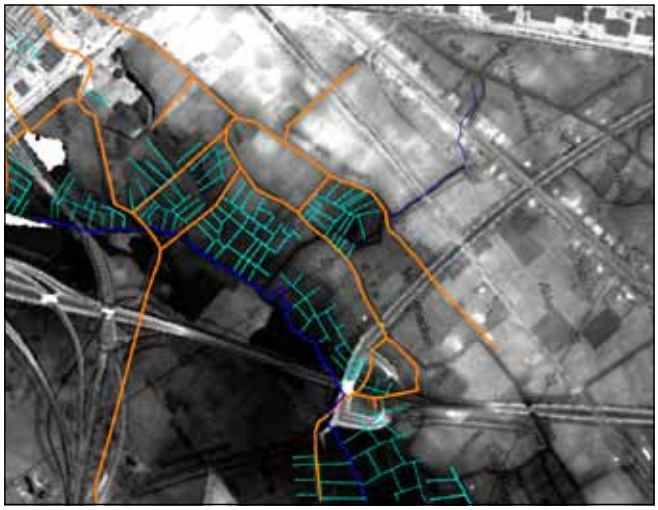

Fig. 7: Afbeelding van de digitale hoogtekaart uit het AHN (kleur) met daarop geprojecteerd de kaart van Zijnen (zie ook fig. 6). De hoogteverschillen zijn aangegeven in kleur, verlopend van geel (hoog) naar blauw (laag). Rechts dezelfde kaart in zwart-wit.

De Bergjes aan de Piushaven

Eerder werd al gewezen op het feit dat de kaart van Zijnen werd getekend in een periode waarin de stad Tilburg (nog) niet bestond. In de 18e eeuw lagen hier dorpen en gehuchten, gescheiden door water, akkers en weilanden en verbonden door talloze wegen en paden. Dat zien we niet alleen in het buitengebied van de huidige stad, maar ook in wat nu het stadscentrum is.
Op de kaart van Zijnen zien we dat de Heuvel destijds aan alle zijden bebouwd was. Ook langs de Heuvelstraat, op de kaart aangeduid als *Steenweg*, zien we aan beide zijden van de straat aaneengesloten percelen die zijn te herkennen als woonerven. Voorbij de splitsing van de huidige Tivolistraat en Sint-Josephstraat, rechts van de Heuvel, ligt een nog landelijk gebied dat verder naar het oosten aansluit op De Moerenburg. We zien hier overigens ook dat de Oisterwijksebaan vroeger één lange, ononderbroken route vormde met de Heuvelstraat en de Korvelseweg. Deze langgerekte route lag op de noordoever van een waterloop die dwars door de stad liep, de *Korvelse Waterloop*. Wanneer men tegenwoordig de Bisschop Zwijsenstraat inkijkt vanaf de Paleisring ziet men dat de straat omlaag loopt en ter hoogte van de Stadstraat weer omhoog gaat. Het is een laatste restant van het vroeger brede beekdal van de waterloop dat ook elders in de stad nog zichtbaar is. Ook door onder andere grondboringen en archeologisch onderzoek is het vroeger drassige beekdal aangetoond. Ten oosten van de Heuvel, ter hoogte van de kruising van de huidige Lanciersstraat en de Sint-Josephstraat, is door Zijnen het *Jan Aarte Boomke* ingetekend. Vandaar loopt een straat naar het zuiden, dwars door het beekdal van de Korvelse Waterloop, om via *'t Voortven* aan te sluiten op de weg bij *Stuivesant.* Als we de kaart van Zijnen goed bekijken en de gegevens aanvullen met moderne gegevens, blijkt *'t Voortven* juist te liggen op een plek waar het beekdal smal werd en er een oversteek mogelijk was. Het toponiem *Voortven* verwijst hier ook naar: *voort* is een vorm van het woord voorde, de oude aanduiding voor een oversteekplaats in een waterloop.

Fig. 8: Detail uit de kaart van Zijnen van het gebied rond de Heuvel (de kaart is gedraaid en nu gericht naar het noorden).

In een dichtbebouwde stad is het bodemarchief vaak verstoord door de eeuwenlange activiteiten die er plaatsvonden. In het geval van Tilburg hebben we echter te maken met een jonge stad waardoor er delen zijn waar de verstoring veel geringer is. Het toeval wil dan ook dat we van twee locaties in dit deel van de stad aanwijzingen hebben over de aanwezigheid van urnen en daarmee mogelijk over grafheuvels dan wel een grafveld. Ter hoogte van het Regionaal Archief Tilburg en het *Jan Aarte Boomke* werd in 1841 een aantal urnen aangetroffen die gedateerd kunnen worden in de bronstijd. Drie urnen bevinden zich nu in de collectie van het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch.[10] Ter hoogte van de Kruisvaardersstraat en Hertogstraat, op de zuidoever van de *Korvelse Waterloop*, werden tijdens bouwwerkzaamheden crematie-urnen aangetroffen die na onderzoek konden worden gesitueerd op een verheffing in het landschap (donk) op de rand van het beekdal van de *Korvelse Waterloop.*[11]

Als we de twee vindplaatsen aangeven op de kaart van Zijnen zoals deze in 1962 werd overgetekend, zien we dat deze precies samenvallen met de locaties waar de route komende vanuit het beekdal van de *Korvelse Waterloop* aansluit op de doorgaande routes op de noord- en zuidoever. De locatie van de grafheuvels is ook typisch. Vanuit het beekdal komt men op hogergelegen gronden waarbij de grafheuvels de functie hebben van 'landmark'. Zij worden beschouwd

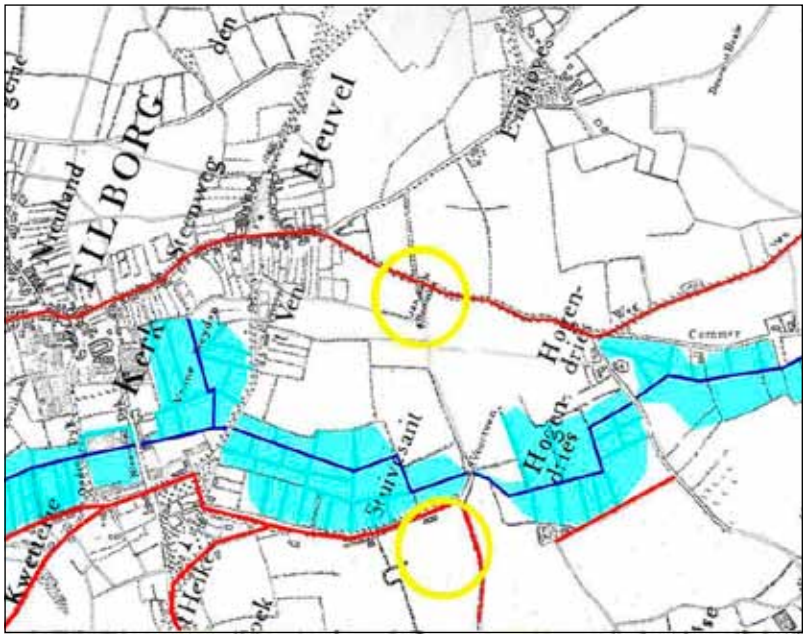

Fig. 9: Het gebied ten zuidoosten van de Heuvel op de hertekende kaart van Zijnen uit 1962, met daarop aangeduid het beekdal van de 'Korvelse Waterloop' (blauw en lichtblauw), de belangrijkste wegen (rood), het 'Voortven' (oranje) en de locaties waar urnen zijn aangetroffen (geel).

als de visuele markering van het territorium van een stam of familie die gesitueerd werden bij de 'entree' tot dit gebied.[12]

Als we hetzelfde gebied bekijken via het Actueel Hoogtebestand Nederland herkennen we daarop, ondanks de dichte bebouwing, de laagte die het vroegere beekdal van de *Korvelse Waterloop* markeert (zie fig. 10). Nu wordt ook meteen duidelijk waarom juist hier de Piushaven werd aangelegd: in het al aanwezige beekdal van de *Korvelse Waterloop.*

We kunnen dit ook verifiëren aan de hand van een oude hoogtekaart van de binnenstad die rond 1920 werd getekend.[13] Deze kaart is vertaald naar hoogtelijnen en vervolgens is hierop de kaart van Zijnen geprojecteerd. Mede dankzij Zijnen is het duidelijk dat de locatie voor de grafheuvels gekoppeld kan worden aan het beekdal van de waterloop en de daarop afgestemde routes. Het feit dat we kunnen constateren dat de routes reliëfgebonden zijn én er een relatie is met de grafheuvels, wijst erop dat het prehistorische routes betreft die al bestonden in de brons- en ijzertijd (ca. 2.850 tot 250 voor Chr.) en dat de geschiedenis van de bewoning in het hart van Tilburg veel verder teruggaat dan op het eerste gezicht lijkt.[14]

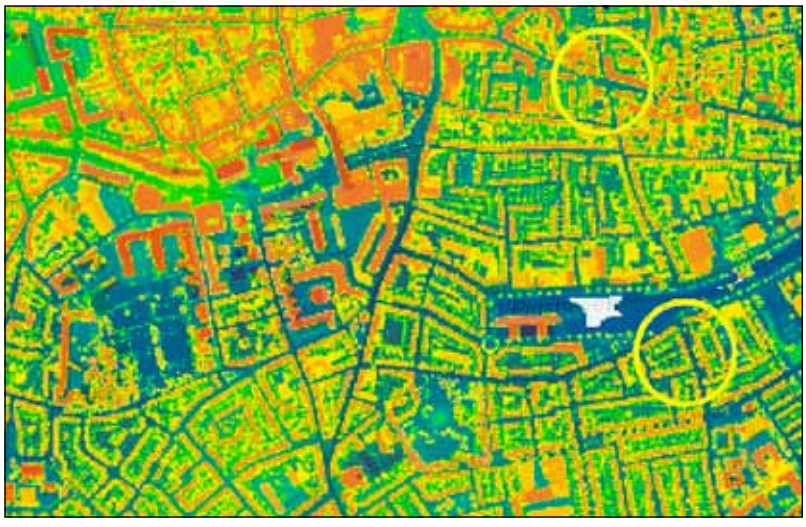

Fig. 10: Het gebied ten zuidoosten van de Heuvel op het AHN. In geel de locaties waar urnen zijn aangetroffen.

Het is echter moeilijk om ons een voorstelling te maken van hoe het stadscentrum er destijds kan hebben uitgezien. Daarvoor kunnen we wel gebruikmaken van een vergelijking met een ander, soortgelijk gebied dat zich verrassend dicht bij huis bevindt. Als we de hoogtekaart nemen van dit andere gebied, zien we een sterke overeenkomst in het reliëf en de hiermee verbonden loop van de hier gelegen beek die in het verre verleden een ogenschijnlijk breed dal heeft uitgesleten.

Het is een hoogtekaart van het gebied rond Het Riels Hoefke aan de westzijde van de Regte Heide bij Riel. Voor een goede vergelijking met de situatie in Tilburg is de kaart gedraaid waardoor het noorden zich rechts bevindt. We zien duidelijk het beekdal van de Leij en de enigszins steile oevers aan weerszijden van het dal. Daar waar het beekdal smal is en het water ondiep, lag van oudsher een oversteek die nu bestaat uit een wat verhoogd zandpad door het beekdal en een kleine brug over de waterloop. Wat het gebied echter ook bijzonder maakt, is de aanwezigheid van een aantal (gerestaureerde) grafheuvels uit de bronstijd. Zij bevinden zich op de heide, op de plaats waar de route vanuit het beekdal de heide opgaat. De grafheuvels zijn ook afgebeeld op de kaart van Zijnen en door hem aangeduid als *de Vijf Bergies.* We zien bij Zijnen ook dat het beekdal in de 18e eeuw nog niet was ontgonnen en dat het slotenstelsel dat we zagen rond *'t Voortven* hier dan ook ontbreekt. Wel heeft Zijnen evenwijdig aan de Leij dunne lijnen getekend die waarschijnlijk de markering vormen voor de drassige natte zone aan weerszijden van de beek. Gezien echter de donkere steilrand langs de oostkant van de beek (hier de onderkant) was het beekdal vroeger breder. En juist ter hoogte van de oversteek geeft Zijnen aan dat de drassige zone hier het smalst is. Hoewel op de kaart niet goed zichtbaar, ligt er rond de grafheuvels een padenpatroon dat is geconcentreerd op de oversteek over de Leij. Deze structuur bestond dus al in de 18e eeuw, is reliëf gerelateerd, en ligt in de directe nabijheid van een aantal grafheuvels. Tezamen vormen deze een sterke aanwijzing voor een datering in de prehistorie. Als we deze situatie vergelijken met de gegevens die we hebben over het bijna identieke gebied rond *'t Voortven,* kunnen we ons met enige fantasie een goedgelijkende voorstelling maken van het aanzien van de Tilburgse binnenstad gedurende de bronstijd.

De kaart van Diederik Zijnen, die nu ook door de gemeente Tilburg digitaal is gegeorefereerd, (locatie vastleggen door bv. Google Maps eroverheen te projecteren) vormt een uniek document uit en voor de geschiedenis van de stad. Wie de kaart leert lezen, komt terecht in een bijna onuitputtelijke bron aan gegevens over het prestedelijke Tilburg. En hoewel Diederik Zijnen het zich destijds niet bewust was, heeft hij ons een document nagelaten dat ons, met behulp van aanvullende data, zelfs terug kan voeren naar een ver verleden.

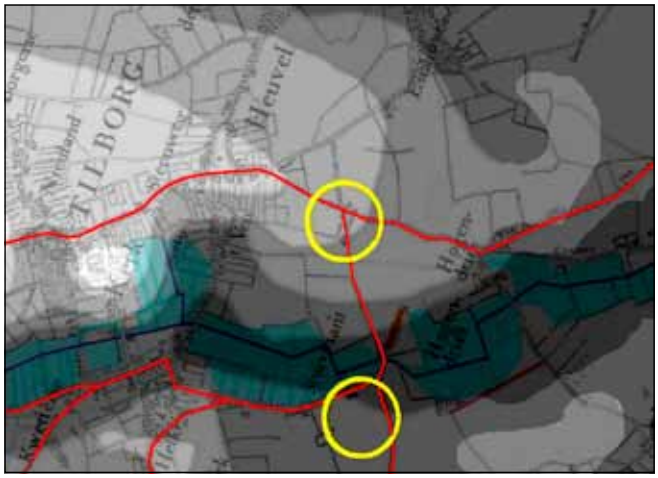

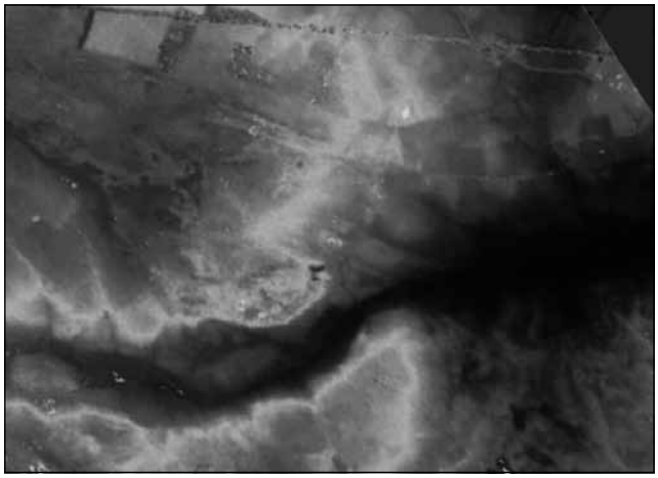

Links fig. 11: Het gebied ten zuidoosten van de Heuvel op de kaart van Zijnen. De kaart is geplaatst op de gegevens ontleend aan een hoogtekaart uit ca. 1920 (zie ook fig. 9). Rechts fig. 12: Hoogtekaart van gebeid rond Het Riels Hoefke aan de westzijde van de Regte Heide. De kaart is een gedraaid waardoor het noorden zich rechts bevindt (bron: AHN).

Literatuur en bronnen

AHN Actueel Hoogtebestand Nederland (te raadplegen via www.ahn.nl)

ARCHIS *ARCHIS-database* (wwwarchis.archis.nl).

Van Dijk 2006 H. van Dijk et al, *Van De Boog tot De Keel. Tilburg, beheerbestemmingsplan Korvel – Oerle. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek*, Tilburg 2006 (Bilan rapport 2006/165).

Van Dijk 2009 H. van Dijk, 'De kaart is niet het gebied. Prehistorische routes in Tilburg', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 27 (2009), nr. 3, p. 99-106.

Fokkens 1991 H. Fokkens N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen.* Nederlandse Archeologische Rapporten 13, Amersfoort 1991.

Hiddink 2003 H. Hiddink, *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert.* Amsterdam 2003 (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11).

Peeters 1987 R. Peeters, *De straten van Tilburg*, Tilburg 1987.

Peeters 2011 R. Peeters, *Een Tilburgse kaart nader bekeken. De manuscriptkaart van de heerlijkheid Tilburg en Goirle door Diederik Zijnen uit 1760*, Tilburg 2011.

Van Putten 2000 R. van Putten, 'Waterlopen in Tilburg. Achtergronden bij het ontstaan', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 18 (2000), nr. 2, p. 52-65.

Stoepker 1986 H. Stoepker, *Graven naar het kasteel van Tilburg*, Waalre 1986.

Diverse websites (zie hiervoor de verwijzingen in de voetnoten)

Noten

1 Nicholas Crane, in: *Mercator, the man who mapped the planet.* Phoenix 2003.

2 Voor de namen en betekenis van deze oude maten, zie o.a. www.meertens.knaw.nl

3 Peeters 2011, p. 36.

4 Peeters 2011.

5 Een grote collectie Ferrariskaarten is te raadplegen op de website van de Koninklijke Bibliotheek van België (www.kbr.be).

6 Zie hiervoor onder andere www.leegelandarchieven.nl

7 Zie hiervoor o.a. www.Loegiesen.nl, www.roermond.nl en www.voorouderslimburg.nl. Naast Smabers noemt Giesen nog andere landmeters en cartografen.

8 Van Dijk 2006.

9 Zie hiervoor www.ahn.nl

10 Peeters 1987, p. 1

11 Zie hiervoor ARCHIS, nrs. 36.506 (Jan Aartestraat) en 300.500 (Kruisvaardersstraat).

12 Zie o.a. Fokkens 1991 en Hiddink 2003.

13 De kaart bevindt zich in de collectie van de Topografische Dienst Kadaster.

14 Zie hiervoor ook Van Dijk 2009.

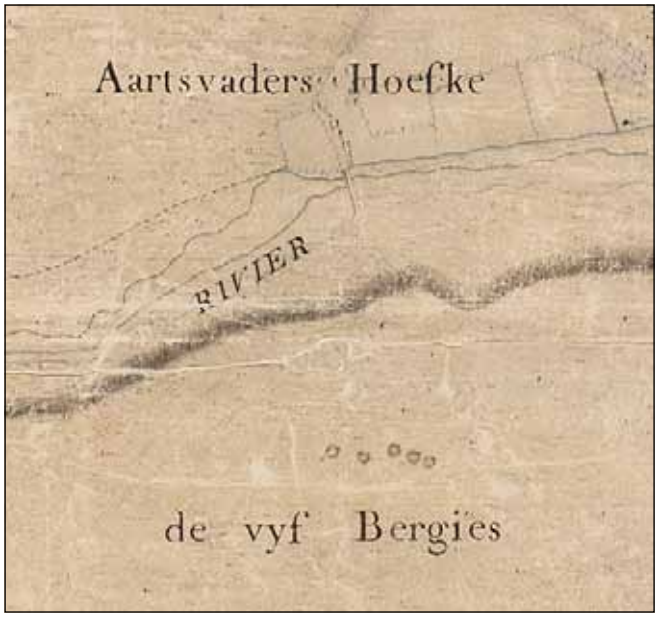

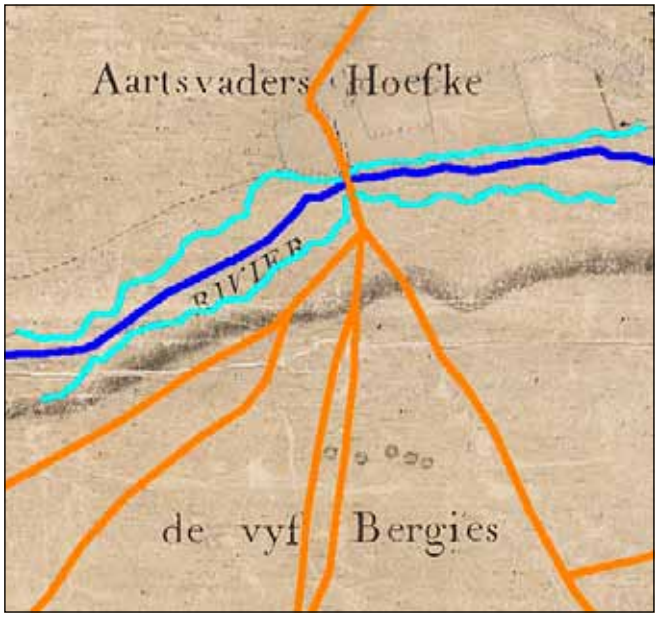

ig 13: Het gebied rond Het Riels Hoefke op de kaart van Zijnen. Ten zuiden van de 'Rivier de Leij' zien we op de Regte Heide de 'Vijf Bergies', grafheuvels uit de bronstijd.

Tilburg kort

Tilburg signalement LXXI

Dirk van Alphen, Henk van Doremalen, Joost Op 't Hoog en Ronald Peeters (red.), *Nieuw elan in historische omgeving. Herbestemming van industriële gebouwen in Tilburg* (Tilburg. Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 2011), Tilburgse Historische Reeks 16, 132 blz., geb., ISBN/EAN 978-90-74418-00-3, € 17,50.

Joep Baartmans-van den Bogaart (eindred.), *Brabant Brein, hersenen met een hart. Vingeroefeningen in De Kunst van het Samenleven* ('s-Hertogenbosch, Stichting Cultuurfonds, 2011), 264 blz., geb., ISBN 978-90-77955-00-0, € 25.
Brabant Brein is een unieke denktank die de creativiteit, kennis en denkkracht van Brabantse topspecialisten uit 11 sectoren en vanuit alle denkbare disciplines bundelt. Met onder andere essays over Hendrik Moller, Jan Coolen, Peerke Donders en Pieter Vreede en interview met Gerrit Poels en Wim Verschuren.

Henk Beijens, Jan Beunen en Harrie Wijnans (red.), *Jubileumboek Tilburg Road Runners 1985-2010. 'Een vereniging die loopt'* (Tilburg, Tilburg Road Runners, 2011), 110 blz., geïll., € 15,80.

Cityring Tilburg lange lijnen en rustige ritmes (Tilburg, gemeente Tilburg, 2011), 16 blz., met DVD Cityspel in 3D.

Andrea van Dael, 'Geen graf, wel een steen. Gedecentraliseerd monument voor rassenwaan', in : *Brabant Cultureel*, jrg. 60, nr. 4, sept. 2011, p. 18-19.
Betreft struikelsteen voor Bertram Polak in de Professor Dondersstraat, Tilburg.

Dorpsleven Udenhout en Biezenmortel. Kalender 2012 (Udenhout, Scouting St. Lambertus, 2011). € 4,50. www.scoutingudenhout.nl
Deze kalender is de 35e in de reeks.

Joep Eijkens, *Lezen altijd overal* (Tilburg, Stichting Dr. P.J. Cools msc, 2011). € 7,50.
Het boekje bevat 83 foto's die ingezonden werden na een oproep in de pers. De vroegste foto dateert van ca.1865, de nieuwste van afgelopen voorjaar. Hoe verschillend ook, ze hebben één ding gemeen: op elke foto is minstens één persoon te zien die een boek, krant of iets anders leest.

Joep Eijkens, 'Tilburg krijgt weer Kunst—ronde. Nieuwe ronde nieuwe kansen', in: *Brabant Cultureel*, jrg. 60, nr. 5, oktober 2011, p. 46-47.

Leo Feijten, *Ik geloof dat hij Hans heette. Het waargebeurde verhaal van een Joods vluchtelingetje tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Valkenburg aan de Geul, Uitgeverij Lemmens BV, 2011), 186 blz., ISBN 978-90-77490-66-2, € 17,95.

Havengezichten. Mensenverhalen rond de Tilburgse Piushaven (Tilburg, Stichting Thuishaven Tilburg, 2011),250 blz., ISBN 978-90-78233-00-8, € 23,50.

Joost van Hest en Gerard Steijns, *'Bewijs van ontwaakten kunstzin'. De Heikese kerk in Tilburg: geschiedenis, gebouw en inventaris* (Tilburg, Parochie De Goede Herder, 2011), 120 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-818326-0-1, € 19,95.

Joost van Hest, 'Xavier Smits en de Rozenkransramen van de firma Nicolas in de Heikese kerk in Tilburg. Kerkramen als uiting van devotie en sociale positie in het eerste kwart van de twintigste eeuw', in: Bijsterveld, A.J.A. e.a. (red.), *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, deel 28 (2011), p. 102-149

Hans Ibelings en Leon Sebregts (red.), *Architectuurgids Midden-Brabant* (Tilburg, CAST, 2011), met fotografie van René de Wit, 240 blz., € 22,50.
In deze gids staan bijzondere gebouwen in de gemeenten Tilburg, Loon op Zand, Waalwijk, Dongen, Gilze en Rijen, Goirle, Hilvarenbeek en Oisterwijk.

Rihana Jamaludin, *Kuis* (Amsterdam, KIT Publishers, 2011), 224 blz., ISBN 9789460221170, € 17,50.
Roman van in Tilburg woonachtige schrijfster.

Rihana Jamaludin, 'Perdita', in: *Brabant Cultureel*, jrg. 60, nr. 5, oktober 2011, p. 62-67. Kort verhaal.

Godelieve Kessels, *De moord op Marietje Kessels. Waarom de ouders moesten zwijgen* (Utrecht, Uitgeverij Nieuwland, 2011), 176 blz., ISBN 978-90-8645-037-4, € 14,95.
Met nawoord van Marieke Hilhorst en kerkhistorische kanttekeningen door prof. dr. Peter Nissen.

Albert Megens, *Requiem voor een wielrenner* (Tilburg, teleXpress, 2011), 95 blz., ISBN 978-90-76937-34-2, € 12,50.
Kaatsheuvelse dichter, met illustraties van de Tilburgse kunstenaar Ivo van Leeuwen.

Steven Naifeh en Gregory White Smith, *Vincent van Gogh. De biografie* (Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2011), 536 blz., ISBN 978-90-351-3147-7, € 39,50. Verscheen oorspronkelijk in het Engels: *Vincent van Gogh. The Life* (New York, Random House, 2011), 958 blz., $ 40.
Het verblijf van Vincent van Gogh in Tilburg (1866-1868) en de klassenfoto van de HBS komen voor in deze, wat nu al de beste biografie over Van Gogh wordt genoemd.

Ingrid Oonincx, *Botsing* (Vianen, The House of Books, 2011), 304 blz., ISBN: 9789044332803, € 17,95.
Thriller van de Tilburgse schrijfster Ingrid Ooninckx, die in 2010 debuteerde met de roman *Nickname*.

Berry van Oudheusden en Anja Sparidaans, *A Touch of Tilburg*, (Utrecht, Uitgeverij Nieuwland, 2011), 144 blz., foto's Paul Bogaers, ISBN 978-90-8645-032-9, € 9,95. Bewerkte Engelstalige reisgids van 'Dwalen door Tilburg' (2006).

Berry van Oudheusden, *Koningswei van villapark tot volkswijk* (Tilburg, Stadsmuseum Tilburg, 2011), 84 blz., geb., Stadsmuseum Tilburg Cahier 12, ISBN 978-90-77643-12-9, € 10.

Cees van Raak, *Ramscheut. Gedichten voor Tilburg* (Tilburg, Brandon Pers, 2011), 48 blz., geb., € 10. Oplage 300 ex.
De gedichten schreef Cees van Raak als Tilburgse stadsdichter 2011.

J. van der Sanden en A. van Dorp, *Abdij O.L.Vrouw van Koningsoord Berkel-Enschot. Nieuw gebruik oud gebouw* (Berkel-Enschot, Heemkundekring De Kleine Meijerij, 2011), 80 blz.
Verscheen bij gelegenheid van Open Monumentendag 11 september 2011.

CD Schôon Liekes (Tilburg, Stichting Tilburgse Taol, 2011), € 10. Alleen verkrijgbaar bij de VVV Tilburg.
Betreft veertien liedjes in het Tilburgs dialect die vrijwel allemaal in het kader van het Kènderkwèèk-festival zijn geschreven en gecomponeerd.

Geert Smolders, *De oorlog van mijn vader* (Zoetermeer, Free Musketeers, 2011), 168 blz., ISBN 978-90-484-1981-4.
Geert Smolders kwam door zorgvuldig bewaarde documenten van zijn vader in contact met 'oorlog'. Vandaaruit ontwikkelde zich een fascinatie voor dit fenomeen in de breedste zin van het woord. Twee jaar na de dood van zijn vader doken onverwacht een dagboek en vier agenda's op. Dit boek is een verhaal van een reconstructie.

Jace van de Ven, 'Onder de pet van Esther Porcelijn. Actrice die filosofe wordt', in : *Brabant Cultureel*, jrg. 60, nr. 4, sept. 2011, p. 69-72.
Esther Porcelijn is de nieuwe stadsdichter van Tilburg.

Hein Vera, *Gemene gronden in de Meijerij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000-2000* (Oisterwijk, Uitg. BoxPress, 2011), 474 blz., incl. DVD, ISBN 978-90-8891-253-5.
Dissertatie ter verkrijging van de graad van doctor in de rechtsgeleerdheid te Nijmegen.

Hein Vera, 'Gemene gronden', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 62, 2011, nr. 2, p.74-77.

Ronald Peeters

Ik geloof dat hij Hans heette

Ik geloof dat hij Hans heette is een uniek oorlogsdocument, waarin Leo Feijten (1939) uit Arnhem de waargebeurde geschiedenis van een Joods vluchtelingetje reconstrueert. Feijten werkte als psychotherapeut toen hij Martha ontmoette, een vrouw van Joodse afkomst. Zij vertelde over haar jeugd in de oorlogsjaren. Op een foto van haar gezin ziet ze steeds hetzelfde jongetje opduiken. Hij woonde kennelijk in bij haar familie. Wie was hij ook alweer? Het was niet haar broertje. 'Ik geloof dat hij Hans heette,' merkt ze op. Leo voelt zich op de een of andere manier meteen verbonden met Martha's verleden en met het jongetje. Hij neemt zich voor om uit te zoeken hoe Hans in het gezin van Martha terechtkwam. Als Martha overlijdt, zet hij zijn onderzoek voort. Hij vindt veel informatie in de archieven, ook over Martha's familie.
Leo Feijten ontdekt dat Hans een Joods vluchtelingetje uit Duitsland was: Horst Eichenwald was zijn echte naam. Zijn familie liet hem naar Nederland gaan om aan het naziregime te ontkomen. Het mocht niet baten. Horst kwam om in een kamp in het oosten, net als zijn pleegouders en pleegzus Roosje. Martha is de enige die de oorlog overleeft. In haar gesprekken met Feijten vertelde zij dat zij daar, zoveel jaren later, nog steeds geen vrede mee kon hebben. Ze was iedereen kwijt. Dat immens grote verlies zou nooit wennen.

Ik geloof dat hij Hans heette is een ontroerend werk dat je ogen opent en je aan het denken zet. Feijten hoopt dat deze geschiedenis bijdraagt aan een betere wereld: 'Als kind in de oorlog begreep ik het niet. Nu ben ik ouder en kan ik na alle levenservaringen zeggen dat ik het nog minder begrijp. Mijn grote wens is dat Martha, Roosje en Horst en alle andere Martha's, Roosjes en Horstjes meehelpen te voorkomen dat het ooit weer gebeurt.'

Het boek is in een dialoogvorm geschreven, waarmee de auteur zich een redelijke vrijheid veroorlooft, waardoor de verzamelde feiten als een 'roman' lezen en een indringender beeld geven van de gebeurtenissen die zich afspeelden in het jonge leven van

Horst Eichenwald. Een aanzienlijk deel van het boek beschrijft ook zijn verblijf in Tilburg bij de familie van Salomon Mozes, waar hij in contact komt met de zusjes Martha en Roosje Mozes en waar hij naar de openbare lagere school in de Korte Schijfstraat gaat. De tienjarige Horst Eichenwald stierf, evenals Salomon Mozes, zijn vrouw Kaatje Mozes-Zilverberg en Roosje Mozes in het concentratiekamp Sobibor in 1943. Martha Mozes overleefde de oorlog en stierf in 1997.

Ronald Peeters

Leo Feijten, *Ik geloof dat hij Hans heette. Het waargebeurde verhaal van een Joods vluchtelingetje tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Valkenburg aan de Geul, Uitgeverij Lemmens BV, 2011), 186 blz., ISBN 978-90-77490-66-2,€ 17,95.
Meer achtergrondinformatie op www.horsteichenwald.nl

Marietje Kessels: het onomstotelijke bewijs?

Onder de titel *De moord op Marietje Kessels. Waarom de ouders moesten zwijgen*, schreef Godelieve Kessels, dochter van een jonger broertje (Mathieu) van Marietje, een boek waarin 'definitief' de pastoor van de kerk van de Noordhoek als dader wordt aangewezen. Het onomstotelijke bewijs waarnaar zo lang werd gezocht. Of toch niet?
In 1988 schreef Ed Schilders het boek *Moordhoek* met als ondertitel 'de reconstructie van de moord op Maria Kessels in een katholieke kerk, Tilburg 1900'. Het was een nauwgezet onderzoek van een aantal mensen onder aanvoering van Schilders naar alles wat er over de moord te vinden was. Feitelijk leidde het spoor naar de pastoor, maar die ultieme conclusie trok Schilders niet, eenvoudigweg omdat hij de bewijzen daarvoor niet had (kunnen vinden). Later, in 2000 bij de honderdste sterfdag van Marietje Kessels, werd het strafdossier waarin de nodige stukken ontbraken, nog eens door drie advocaten bestudeerd. Zij concludeerden dat pastoor Van Zinnicq Bergmann het NIET gedaan zou hebben. Ook vanuit de tot in de jaren zeventig in Tilburg machtige katholieke kerk is dat laatste ook altijd gezegd. Maar in de Tilburgse volksmond ging al in de jaren dertig van de 20e eeuw het verhaal dat de pastoor de dader was, maar dat mocht niet openlijk gezegd worden.

De familie Kessels wist al die jaren dat de pastoor de dader was, maar op last van Rome (!) moest men daarover zwijgen. Het zou zo maar kunnen, maar het verhaal waar Godelieve Kessels verder mee komt, wemelt van de onwaarschijnlijkheden en onjuistheden, en dat je je afvraagt hoe serieus je het moet nemen. Zo veel dat je je afvraagt wat dit boek nu toevoegt aan de discussie.
Het boek van Kessels was begin oktober groot nieuws. Radio en TV tot het NOS journaal aan toe besteedden er aandacht aan. De landelijke pers bij monde van de voorheen zo katholieke Volkskrant ook. De moord op Marietje Kessels uit 1900 was eindelijk opgelost: het was nu zeker dat de pastoor het had gedaan. De commissie Deetman, die onderzoek deed naar misstanden in de katholieke kerk, zou dit eens in ogenschouw moeten nemen. Merkwaardig dat ze niet geïnteresseerd was. Merkwaardig?

Wat een enorme teleurstelling als je de moeite neemt om het boek ook daadwerkelijk te lezen, wat door de dames en heren journalisten van de TV (vooraf) zeker niet gedaan is. Anders hadden de publicaties er beslist anders uitgezien. Het boek staat vol met onwaarschijnlijkheden en suggesties. Het simpelste is nog het overdreven clichéachtige beeld van de pastoor die in een walm van sigarenrook zijn werk deed. De geestelijkheid wordt verder gepresenteerd in alle clichébeelden die erover bestaan. Die vrijheid heeft een auteur, maar in dit geval is het hoogst ongelukkig omdat het toeschrijft naar de doortrapte pastoor die de moord op zijn geweten heeft. En Godelieve moest in de jaren vijftig van de nonnen achter in de klas zitten als ze het verhaal over haar tante ter sprake bracht. Ze bleef zelfs zitten, suggererend dat deze zaken met elkaar in verband stonden. Het is duidelijk: er was een complot van de katholieke kerk!

Laat ik er eens enkele onwaarschijnlijkheden uithalen. Bedenkt u zich eens wat u allemaal nog weet uit de tijd dat u 4 jaar was. Juist: vrijwel niets! Maar dat gold blijkbaar niet voor Mathieu Kessels junior (1896-1971) die een soort wonderkind geweest moet zijn. Hij voelde aan dat er iets misging met zijn zus. En hij heeft zijn dochter Godelieve later alles verteld over die jaren. Let wel: tijdens de moord was hij 4 jaar oud. Zijn herinneringen vormen de kern van het boek van Godelieve Kessels. Het is omringd met mystificaties.
Er is sprake van een delegatie van het Vaticaan die in 1908 ongemerkt Tilburg in is geslopen om op bezoek te gaan bij Mathieu Kessels aan de Industriestraat. Ook dit is een essentieel deel in het betoog. Het speelt in een tijd dat een auto een zeldzaamheid en een bezienswaardigheid was en de trein het gebruikelijk vervoersmiddel. Maar dan zijn de prelaten op het station gearriveerd. En zo'n belangrijk bezoek blijft onopgemerkt in Tilburg. Het komt niet in de krant, niemand weet ervan. Nooit is het ook maar ergens ter sprake geweest. Gelooft u het?
Overigens krijgt de kleine Kessels de belofte dat er postzegels zullen worden toegestuurd van het Vaticaan. Klein detail is dat die er pas in 1929 waren, zo merkte een lezer in het *Brabants Dagblad* op. En dan zit er een jongetje van 12 bij zo'n belangrijk gesprek. Als het al plaatsgevonden heeft lijkt me dat zeer onwaarschijnlijk. Een zeer zwaar gesprek over de moord op een kind (zijn zusje) door een pastoor notabene. Ja, daar laat je beslist een kind bij zitten?

De pastoor, waarvan men weet dat hij de moordenaar is van dochter Marietje, loopt met enige regelmaat binnen bij de familie. Hij komt zelfs eens aandringen op een nieuwe aanwinst. Het cliché is wel erg uitvergroot. Zeker, pastoors bemoeiden zich met de gezinsplanning, maar ook bij notabelen, fabrikanten? Ik geloof er helemaal niets van.
Laat er geen twijfel over zijn, de macht van de kerk was groot, zeer groot. En zeker zal men alles in het werk hebben gesteld om een moord in een kerk te verhullen. Daarover bestaat ook geen twijfel. Maar wel over de wijze waarop Godelieve Kessels met haar verhaal komt. Het voegt nauwelijks iets toe en het levert niet het onomstotelijk bewijs dat de pastoor de dader was. Meer dan wat de volksmond in Tilburg al in de jaren dertig riep, wordt niet geleverd.

Waarom een gerespecteerd kenner van het katholicisme als professor Peter Nissen aan dit werk heeft meegewerkt, is me volstrekt onduidelijk, al moet ter verontschuldiging gezegd worden dat zijn tekst geheel losstaat

van wat mevrouw Kessels heeft geproduceerd. Bij lezing van het manuscript moeten hem de onwaarschijnlijkheden en mystificaties toch ook zijn opgevallen.

Ed Schilders heeft in 1988 met zijn mensen nauwgezet onderzoek gedaan naar de affaire Marietje Kessels. Daarna zijn er nog aanvullende gegevens gevonden, maar HET dossier, als de geestelijkheid betrokkenheid had, bleef voor Schilders gesloten. Het zou op het Bisschoppelijk Archief hebben kunnen liggen of het heeft daar ooit gelegen. Nissen maakt duidelijk dat ALS dat het geval was, het verdwenen (vernietigd) is. Wellicht is er nog een kopietje op het Vaticaan. De vraag is of het onomstotelijke bewijs nog ooit tevoorschijn komt. De groep Schilders was ondanks al het nauwgezette onderzoek terecht voorzichtig met de conclusies. Mevrouw Kessels komt met materiaal uit de familie zelf, maar het is allemaal wel heel erg onwaarschijnlijk bij elkaar gezet.

Het is na lezing van dit boek wel duidelijk waarom niemand het verhaal ooit eerder heeft willen uitbrengen. En dat heeft niets van doen met de macht van de kerk die er de laatste kwarteeuw eenvoudigweg niet meer is in het Brabantse. Een uitgever heeft ook de plicht een auteur tegen zichzelf in bescherming te nemen. Dat had hier moeten gebeuren, maar waarschijnlijk glinsterden de eurotekens.

Henk van Doremalen

Godelieve Kessels, *De moord op Marietje Kessels. Waarom de ouders moesten zwijgen* (Utrecht, Uitgeverij Nieuwland, 2011), 176 blz., ISBN 978-90-8645-037-4, € 14,95.

Koningswei, van villapark tot volkswijk

Stadsmuseum Tilburg heeft van de hand van Berry van Oudheusden een fraai boek uitgegeven met als titel *Koningswei van villapark tot volkswijk*. Het is dit jaar exact een halve eeuw geleden dat begonnen werd met de sanering van de toenmalige volkswijk die midden in het centrum lag en werd begrensd door de Piusstraat en het Piusplein aan de ene kant en de Bisschop Zwijsenstraat en het Paleis-Raadhuis aan de andere kant.

Bij een verhaal over de Koningswei komt er bij veel oudere Tilburgers altijd iets van nostalgie. Wat betreft de leefgemeenschap in dit deel van de stad wellicht terecht, daar ligt ook de nadruk op in het boek. Wat betreft de staat van de huizen en de woonomstandigheden hoeft zeker niet met weemoed worden teruggekeken. De wijk was begin jaren zestig slooprijp. Pijnlijk was de wijze waarop de bewoners 'verplaatst' werden. Inspraak bestond nog niet en van een fatsoenlijke begeleiding was geen sprake, zo blijkt uit het boek.

Het boek gaat over het ontstaan van de wijk vanaf 1865, de ideeën van architect Hendrik van Tulder, de machtsstrijd met het toenmalige gemeentebestuur, het straatpatroon, de bebouwing, het wonen en werken en tal van specifieke zaken zoals het wijkwerk, de kapel, de logementen.
Essentieel onderdeel van het boek vormen interviews met voormalige bewoners van de wijk en veel beeldmateriaal. Koningswei (of waaj op zijn Tilburgs) is overigens een benaming die later tot stand is gekomen in de volksmond. Officieel heette het Koningspark of Willemspark. De wijk kwam immers tot stand op de voormalige weilanden van Koning Willem II. De straatnamen hadden ook betrekking op de familie van Willem II (Sophia, Anna Paulowna) of waren algemene termen zoals Paleisstraat, Koningstraat en Oranjestraat.

Een van de vragen die me altijd bezig heeft gehouden, is of de Koningswei in aanmerking was gekomen voor grootscheepse renovatie zoals die vanaf de jaren zeventig tot stand kwam in steden als Rotterdam (Feijenoord), Den Haag (Schildersbuurt) en Arnhem (Klarendal). We zullen het nooit weten want met de van burgemeester Becht (1957-1975) bekende krachtdadigheid was de wijk toen deze ideeën opgang deden, al verdwenen. Ze was vervangen door een kil aandoend plein dat slechts met de zaterdagse markt, kermis of andere evenementen opleeft. Laat er overigens geen misverstand over bestaan dat de stedenbouwkundige ideeën van de architecten die in Tilburg aan de slag gingen zeer gewaardeerd werden. Tilburg gold met Rotterdam in de jaren vijftig en zestig als HET voorbeeld hoe je een stad moest moderniseren. En ook is duidelijk dat de woonsituatie in de Koningswei verre van ideaal was. Nostalgie is altijd een slechte raadgever. Zeker, er was sociaal gesproken een wijk waar men elkaar steunde en de onderlinge band goed was, maar ook vechtpartijen en dronkenschap waren de wijk niet vreemd. Bekende volksfiguren als Pieta Melis (de koningin van de waaj en bekend vanwege de sigaren die ze rookte), Joke den Hollander ('zot Joke') en Frans Elen (het mosterdmanneke) woonden in de Koningswei.
Wie het anno 2011 allemaal zo gezellig vond,

mag ook bedenken dat met zessen op een open zolder slapen, ontbreken van fatsoenlijke wasgelegenheid en de plee buiten in de tuin allesbehalve ideaal waren. In de wijken uit de jaren twintig en dertig en zeker in het naoorlogse het Zand en de Reit, maar ook in Jeruzalem en Fatima waren de woningen en het sanitair aanzienlijk beter.

Hoe het nu van gepland villapark tot verloederde woonwijk is gekomen, wordt niet helemaal duidelijk. Met name het gedeelte jaren '20 en '30 toen er overal in de stad sociale woonbouwprojecten tot stand kwamen zoals op Korvel, Oerle, het Groeseind en Broekhoven, komt er wat bekaaid af. Ook met de interviews is dit deel natuurlijk wat lastiger. Was het toen nog een 'betere' wijk of al niet meer? Van Oudheusden meldt wel dat het oorspronkelijke plan niet tot stand kon komen, omdat de elite en middenstand de nieuwe woonwijk meden. Behalve aan het Willemsplein en de Paleisstraat en in mindere mate de Koningstraat verschenen er vooral kleine woningen. En geen sociale woningbouw, maar kleine eigenaren en huisjesmelkers die als een soort belegging enkele tot een tiental huizen hadden.

Het boeiendste deel voor wie terug wil kijken op een uniek stukje Tilburg zijn natuurlijk de interviews met oud-bewoners en het fraaie beeldmateriaal. Je ziet daarop veel kinderen, leven op straat, de eigen kapel, de eigen voetbalclub, de markt op het Willemsplein (toen nog een rond plein aan de andere kant van het Paleis-Raadhuis waar nu het Willemsplein ligt) met een heuse vismarkt.

Het boek van 84 pagina's besluit met hoe het gebied van de Koningswei er nu uitziet. Voor wie Tilburg goed kent is er links en rechts nog een enkel stukje van de oude wijk terug te vinden met name bij de Paleisring. De bewoners van weleer zijn uitgewaaierd over de rest van de stad en vanzelfsprekend allemaal 50 plus. Je moet al van voor 1960 zijn

om je de wijk als actieve woongemeenschap te herinneren. Midden jaren zestig was ze vrijwel verdwenen.

Henk van Doremalen

Berry van Oudheusden, *Koningswei van villapark tot volkswijk* (Tilburg, Stadsmuseum Tilburg, 2011), 84 blz., geb., Stadsmuseum Tilburg Cahier 12, ISBN 978-90-77643-12-9.

Mission: Tilburg-Cariben
Peerke Donders Paviljoen

Op 27 oktober werd in Peerke Donders Paviljoen een nieuwe tentoonstelling geopend waarin migratie van én naar de Cariben centraal staat. Oud en nieuw fotomateriaal uit Tilburg, Suriname, Curaçao, Aruba en Bonaire is er te zien.
Een enkele reis van Tilburg naar de tropen. Al in de 19e eeuw maakten Tilburgse ´jongeren´ deze expeditie om vervolgens nooit meer terug te keren in eigen land. Zij emigreerden vanwege hun toekomstige beroep als priester, missionaris of als frater in het onderwijs. Peerke Donders is een van de voorbeelden. Op 32-jarige leeftijd vertrok hij in 1841 naar Suriname om er te gaan werken als priester bij de melaatsen. Een halve eeuw later – in 1887 – volgden de Fraters van Tilburg om vooral in het onderwijs aan de slag te gaan op de Antillen: Curaçao, Bonaire en Aruba. De jonge Fraters stichtten er scholen en verzorgden bijna een eeuw lang zowel het lager als voortgezet onderwijs.

Talloze Caribische jongens en meisjes werden door de Fraters van Tilburg onderwezen en voorbereid op een vervolgstudie of beroep. Aangezien de mogelijkheden op de

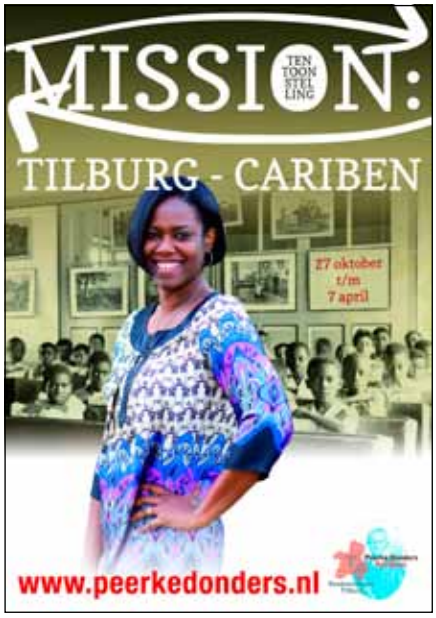

Antillen daartoe beperkt waren, kwamen zij vaak naar Nederland. Vanwege onder andere de band met de Fraters, kozen veel Antilliaanse jongeren voor een studie in de stad Tilburg. Al vanaf de periode tussen de twee wereldoorlogen kwamen er studenten naar Tilburg. Dit hield aan tot aan de jaren zeventig, waarna er ook andere Antilliaanse groepen naar Nederland kwamen, zoals gezinnen. Werden de Antillianen in eerste instantie nog gezien als ´Zwarte parels´, later werden zij meer aangeduid als ´probleemgroepering´. De migrantenstroom vanuit Suriname kwam vanwege de onafhankelijkheid eveneens op gang in de jaren zeventig. Ook bij deze Surinaamse jongeren werd de keuze voor Tilburg gevoed door onder andere de connectie met Peerke Donders.

De tentoonstelling *Mission: Tilburg-Cariben* in Peerke Donders Paviljoen toont diverse foto´s en films. Zo is er de ´Collectie Caribisch Erfgoed´ die gevormd is door de talloze foto´s die de Fraters maakten tijdens hun leven en werken op de Antillen. Nieuw filmmateriaal is afkomstig van de Tilburgse kunstenaar Rob Moonen die in het kader van ´Nieuwe Brabanders´ twee films vervaardigde: ´Zwarte parels´ en ´Waar ik ben´. Hierin staan de Tilburgers Roy Pieters, Cherry Taylor, Carla en Glenn Doekhi en de Bosschenaar Isidoor Wens centraal. Zij kwamen respectievelijk vanuit de Antillen en Suriname naar Brabant voor het vervullen van hun missies. Voorts is er een vijftal portretten van Cariben die hun sporen reeds verdiend hebben in de Tilburgse samenleving zoals Mariëta Emers, Boy Ecurie (†), Eddy Dap (†), Carla van Bijnen (†) en Randal Corsen.

Voor de tentoonstelling *Mission: Tilburg-Cariben* interviewden kunstenaar Anne Neijens en antropologe Lotte van Oudheusden enkele relatief jonge Cariben zoals de 23-jarige Navin uit Suriname, die stage loopt bij R-Newt jongerenwerk van Stichting de Twern. R-Newt zet werkers in die contact maken met jongeren en vanuit hun expertise en persoonlijkheid op basis van vertrouwen met hen aan de slag gaan. R-Newt neemt deel aan diverse netwerken in zorg en cultuur zoals buurtregie, Zorg voor Jeugd en het Zorg- en Veiligheidshuis. Betrokken bij deze laatgenoemde instantie is de 33-jarige Fabio die outreachend werk doet: mensen helpen die zelf niet om hulp vragen.

Persbericht
Mission: Tilburg-Cariben, van 27 oktober 2011 t/m 8 april 2012, Peerke Donders Paviljoen, Pater Dondersstraat 20, 5011 XG Tilburg. Geopend van dinsdag t/m zondag 13.00 – 17.00 uur. www.peerkedonders.nl

Architectuurgids Midden-Brabant

Onlangs verscheen bij CAST de nieuwe *Architectuurgids Midden-Brabant*. In samenwerking met architectuurhistorici Hans Ibelings en Leon Sebregts, en met fotografie van René de Wit, maakte CAST een boek en website. Hierin staan bijzondere gebouwen in de gemeenten Tilburg, Loon op Zand, Waalwijk, Dongen, Gilze en Rijen, Goirle, Hilvarenbeek en Oisterwijk.
Aan de hand van karakteristieke thema's voor de regio, zijn meer dan 140 bijzondere oude en nieuwe gebouwen beschreven in de *Architectuurgids Midden-Brabant*. Per gemeente leest u boeiende teksten over het ontstaan van bijzondere gebouwen en hun architectonische uitstraling en kwaliteit, aangevuld met prachtige architectuurfoto's.
Naast het 240 pagina's tellende boek presenteerde CAST op 25 november de website www.architectuurgidsmiddenbrabant.nl. De bescheiden selectie in het boek kan hierop de komende jaren verder worden aangevuld. De Fontys Academie voor Architectuur en Stedenbouw gaf ter gelegenheid van zijn 75-jarig bestaan opdracht tot het maken van een Layar-applicatie. Via deze applicatie kan iedereen ook onderweg de informatie uit de architectuurgids bekijken via zijn mobiele telefoon.

Hans Ibelings en Leon Sebregts (red.), *Architectuurgids Midden-Brabant* (Tilburg, CAST, 2011), met fotografie van René de Wit, 240 blz., € 22,50.

Nieuw elan in historische omgeving

De herwaardering van het industrieel erfgoed, die met name in de afgelopen tien jaar is gegroeid, is niet aan Tilburg voorbijgegaan, zo blijkt uit dit zestiende deel in de Tilburgse Historische Reeks. Daarin worden tweeëntwintig voorbeelden behandeld die inmiddels een nieuwe bestemming hebben gekregen of dat in de toekomst moeten gaan krijgen. In de eerste categorie vallen uiteraard het Mommerscomplex, waar het textielmuseum is ondergebracht, de fabriek van Thomas de Beer, waarin thans Museum de Pont is gevestigd, en de Lancierskazerne (later BeKa-fabriek), die onderdak biedt aan het Regionaal Archief Tilburg. Maar ook buiten de textielsector zijn er mooie voorbeelden van fabrieken die een tweede leven hebben gekregen, zoals de coöperatieve zuivelfabriek aan het Wilhelminapark, de sigarenfabriek van Donders in de Tuinstraat en recent nog de stoomketelfabriek van Deprez in de spoorzone. De auteurs hebben het begrip industrieel erfgoed overigens enigszins opgerekt, want ook de leemputten van de Udenhoutse steenfabriek, de rioolwaterzuivering op Moerenburg, het Wilhelminakanaal, een voormalige bakkerij en enkele pakhuizen worden onder de aandacht gebracht. Door hun nieuwe bestemming zijn deze panden gered van de slopershamer die in de jaren zeventig en tachtig danig huisgehouden heeft in Tilburg. De wolspinnerij van Pieter van Dooren op de plaats waar nu het St. Elisabethziekenhuis staat is wat dat betreft misschien wel het meest betreurde voorbeeld. Vandaar dat de historische bedrijfspanden die nog niet zijn veiliggesteld in dit boek nadrukkelijk worden belicht. Vooral de gebouwen van de voormalige werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen, in de volksmond ook wel d'n Atelier genoemd, staan om deze reden in de schijnwerpers. Dat deze niet allemaal de moeite van het behouden waard zijn zal niemand betwisten, maar dat maakt de opgave er ook niet meteen eenvoudiger op. Als er al een nieuwe functie kan worden gevonden voor de locomotievenloods, de wagenmakerij en de koepelhal, dan zal toch de ruimte die vrijkomt bij afbraak van de overige panden op gepaste wijze ingevuld dienen te worden. Uitbreiding van het Centraal Station is weliswaar gewenst en gepland, maar dan nog zal er een groot oppervlak resteren. Toch is er veel aan gelegen om juist in te zetten op deze locatie. Behoud van industrieel erfgoed uit het Tilburgse textielverleden is inmiddels gewaarborgd en met de spoorzone is het de beurt aan de metaalindustrie om ook in de toekomst nog zichtbaar te zijn in het stedelijke landschap. Belangrijkere overweging is natuurlijk de ligging in de nabijheid van de binnenstad, waardoor herontwikkeling toch weer kansrijker is dan op andere plaatsen. In dat opzicht zijn de perspectieven voor het AaBe-complex, de rioolwaterzuivering en het Duvelhok aanzienlijk geringer, ondanks de originele plannen die in dit boek naar voren worden gebracht, inclusief artist's impressions. Ook enkele andere Brabantse steden staan voor de opgave om een stationsgebied met daarin industrieel/spoorerfgoed te herontwikkelen, zoals Breda en Roosendaal. De toekomst zal leren of ze daar even goed in zullen slagen als Den Bosch, want de omstandigheden vertonen uiteraard verschillen. De malaise op de vastgoedmarkt is echter een gegeven waar ze alle drie mee zullen moeten worstelen en de realiteit gebiedt te zeggen dat die nog wel een tijd zal aanhouden. Want zijn we er de afgelopen decennia aan gewend geraakt dat fabriekspanden leeg kwamen te staan en alleen met veel inspanning weer herbestemd konden worden, de komende jaren zou een dergelijke trend zich wel eens kunnen manifesteren in de kantorensector. Dat menige kantoorkolos die in de jaren zestig of zeventig is neergezet dan zal sneuvelen mag duidelijk zijn, maar er staan ook angstwekkend veel vierkante meters te huur in herenhuizen en villa's uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. Een aardige indruk daarvan krijgt men al wandelend over de Spoorlaan, juist tegenover die spoorzone, waarvan het een paar jaar geleden nog zo voor de hand had gelegen om toch in ieder geval een gedeelte een kantoorbestemming te geven. Kortom, herbestemming van erfgoed is en blijft een weerbarstige opgave, want ook een nieuwe functie kan weer komen te vervallen en ook andere categorieën dan fabrieken en woonhuizen vragen in deze context om aandacht, zoals kerken, kloosters, scholen en nutsvoorzieningen. De groep van belangenbehartigers en deskundigen die zich met deze materie bezighouden, waartoe ook de auteurs van de verschillende bijdragen in deze publicatie behoren, is eveneens sterk gegroeid. Ze bestaat uit architecten, beleidsmedewerkers, historici en ondernemers die een jargon hebben ontwikkeld rondom dit thema waar het grote publiek nog niet helemaal vertrouwd mee zal zijn. Terwijl de prachtige archieffoto's, oude reclameaffiches en briefhoofden de (potentiële) lezer de indruk zouden kunnen geven dat het industriële verleden van Tilburg prominent aan bod komt in dit boek, worden de teksten toch vooral gedomineerd door de impressies en visies van architecten en beleidsmakers. Voor hen die betrokken zijn bij herbestemming van industrieel erfgoed binnen en buiten Tilburg, is dit waarschijnlijk interessante leesstof, maar belangstellenden voor de geschiedenis van de stad zullen mogelijk teleurgesteld worden. En dat is toch het lezerspubliek waar de Tilburgse Historische Reeks voor bedoeld zou moeten zijn.

Marc Busio

Dirk van Alphen, Henk van Doremalen, Joost Op 't Hoog en Ronald Peeters (red.), *Nieuw elan in historische omgeving. Herbestemming van industriële gebouwen in Tilburg* (Tilburg. Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 2011), Tilburgse Historische Reeks 16, 132 blz., geb., ISBN/EAN 978-90-74418-00-3, € 17,50.

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

selexyz gianotten

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

Wie wat bewaart, heeft wat
Uw verhaal is goud waard

Rabobank

Vincents Tekenlokaal
Stadsmuseum Tilburg

VOLLENHOVEN
Olie Technologie

Bressers Metaal B.V. - Tilburg

DESTIL
voor bouw en industrie sinds 1865

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

MET
Melis Gieterijen b.v. Tilburg

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON ASSURANTIEN BV

GIANOTTEN
drukkerij
www.drukkerijgianotten.nl

Van Lanschot Bankiers

MAKELAARDIJ
Hans van Berkel

Peerke Donders Paviljoen
Stadsmuseum Tilburg

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten

Daedalus
aviation group

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

rob wagemakers
landschapsarchitect b.n.t.

Verleden tot Heden
ieder verhaal is er één